

VJERA I SVETIŠTA STARIH HRVATA NOVI PUTOVI ISTRAŽIVANJA

Nikola CRNKOVIĆ, Novalja

Kad je svekoliki prošlostoljetni napor slavenskih znanstvenika (navlastito zapadnoslavenskih) u rekonstruiranju slavenskog Olimpa – ne bi li se prvotna duhovnost starih Slavena stavila uz bok mitologiji starih Grka, Rimljana, Kelta i Germana – završio skromnim rezultatima i obeshrabrujućom skepsom, činilo se kako znanstvena spoznaja prepušta područje slavenske mitologije domišljatosti pjesnika. Povremeno su se na tom zapretanom ognjištu ipak javljale iskrice koje su budile nadu. U novije doba izvršeni su takvi spoznajni proboji koji izmiču tlo skepsi i nude nove poglede za pristup istraživanju vjere starih Hrvata na širokim područjima. Autor upozorava na te proboje i trasira nove staze istraživačkih napora. Uza sve što se dosada učinilo u toponimijskom prepoznavanju i uočavanju orografsko-hidrografske scenografije poganskih svetišta, danas već postoji i mogućnost njihovih istraživanja na vrlo širokim prostorima, navlastito u temeljima mnogih postojećih ili u ruševinama kršćanskih crkvenih građevina. Samim time otvaraju se novi putovi u spoznavanju iskonske vjere i duhovne krepkosti starih Hrvata.

I.

O vjeri starih Hrvata i danas se može reći ono što je prije sedamdesetak godina napisao Ferdo Šišić, naime kako taj problem »ide u red najtežih i najslabije ispitanih«. ¹ Ipak su od tada učinjeni neki pomaci, takvi da se čini kako možemo znatno proširiti nekadašnju spoznajnu granicu. Najprije je Jan Peisker utvrdio rasprostranjenost iranske kozmogonije u slavenskim zemljama između Baltika i Jadrana te u drugim europskim zemljama. ² Na temelju toponomastičko-geografskih istraživanja identificirao je ovakvu orografsko-hidrografsku scenografiju slavenskih zoroastričkih svetišta:

¹ Ferdo ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925, str. 200, bilj. 63 i d.

² Jan PEISKER, *Koje su vjere bili stari Slovjeni prije krštenja?*, Starohrvatska prosvjeta, nova serija, 2/1928, Posebni otisak, Zagreb, 1928.

lijevo, svetište boga svjetlosti (Bileboh)

vodotok

desno, svetište boga tame (Černeboh)³

U Hrvata su otprije postojale dispozicije za prihvata Peiskerova iznašašća. Od Gaja do Nazora još je trajao romantičarski zanos navlastito najstarijom hrvatskom prošlošću. Dualističku prirodnost zoroastrizma najljepše je 1912. godine izrazila Ivana Brlić-Mažuranić deseteračkom umjetninom o Svetovidu:

»(...) Onda mi se sjajan Svetovide
Preko neba zlatnim kopljem baci.
Gdje je istok podiže se koplje
Pa na zapad preko neba sinu
Kuda huji bože Černabože
I strahovit strašnu vuče tminu. (...)«⁴

Veličanstven prizor pobjede izlazećeg Sunca nad noćnom tminom sadrži sve bitne elemente mitologije. Svetovid je nebeski konjanik: »Divan konjanik, a na konju divnom«, sjajni obnovitelj života i svakodnevne mijene dana i noći. Naravnost Brlićkina iskaza potire sva stoljeća i dočarava iskone blistavih duhovnih obzora naših predaka.⁵

Četvrt stoljeća prije toga (1885–1890) Nodilo je izložio svoju opsežnu građu o staroj vjeri Južnih Slavena na temelju pučke književne tvorbenosti.⁶ Skoro istodobno, ali i kasnije, nastavio je o tome pisati Kerubin Šegvić.⁷ U istom smjeru nastavio je Nikola Gržetić-Gašpićev.⁸ Istraživao je kao i Nodilo na folklornoj baštini, ali, nažalost, jednako kao i on, s mnogo indicija, a malo pouzdanih rezultata. Oba ta autora nadahnua je Gregor Krek,⁹ potaknut drugim europskim piscima.¹⁰ Službena hrvatska povjesnica što ju je kreirala katedra

³ *Isto*, str. 13–14.

⁴ Ivana BRILIĆ-MAŽURANIĆ, *Knjiga omladini*, Zagreb, 1923, str. 69–70.

⁵ *Isto*. Slično su postupali i drugi naši književnici, navlastito Vladimir NAZOR, *Slavenske legende*, Zagreb, 1990; *Isti*, Živana, Zadar, 1902. i dr.

⁶ Natko NODILO, *Religija Srba i Hrvata na glavnoj osnovici pjesama, priča i govora narodnog*, Rad JAZU 1885–1890; reprint pod naslovom *Stara vjera Srba i Hrvata*, Logos, Split, 1981.

⁷ Kerubin (Cherubin) ŠEGVIĆ, *Vjera Vidova*, Split, 1898; *Isti*, Die gotische Abstammung der Kroaten, Nordische Welt, Berlin, br. 9–12/1935, str. 1–56. Usvojivši tezu o gotskom podrijetlu Hrvata, došao je do shvaćanja kako Hrvati »erano Ariani, come lo erano tutte le razze barbariche discese dalla Polonia: Goti, Langobardi«, dakle da bijahu kršćani, sljedbenici Arijanstva, *Isti*, I Croati, la loro missione storica durante tredici secoli, Roma, 1941, str. 41.

⁸ Nikola GRŽETIĆ GAŠPIĆEV, *O vjeri starih Slovjena, prema pravjeri Arijaica i presemita (Mythologia comparativa Slavorum) na temelju starih kronista, narodnih običaja, starih pjesama, mjestnoga, ličnoga i obiteljskoga nazivlja*, I. dio, Mostar, 1990.

⁹ Gregor KREK, *Über die Wichtigkeit der slawischen traditionellen Litteratur als Quelle der Mythologie*, Wien, 1896; *ISTI*, Einleitung in die slawische Litteraturgeschichte, Graz, 1887.

¹⁰ V. prosudbe o toj literaturi u Ivo PILAR, *O dualizmu u vjeri starih Slovjana i o njegovu podrijetlu i značenju*,

nacionalne povijesti na Zagrebačkom sveučilištu bila je u svemu tome dosta oprezna i suzdržana, ali nedvojbeno ipak blagonaklona takvim shvaćanjima. Šišić je izrazio mišljenje »da se staro vjerovanje Južnih Slovena u suštini podudaralo s onim ostalih Indoevropljana, dakle da im postanak seže natrag u pradavno doba indoevropske zajednice.«¹¹ Spominje »svjetlog boga«, odnosno Sunce kao božanstvo, ali ne ističe dualizam u toj vjeri.

Tako je Peiskerov napor došao u nas na pripremljeno tlo. Njegove je ideje predstavio Ivo Pilar, onaj koji se proslavio pseudonimima Juričić, Südland i Lichtträger¹² i koji je za ovu tematiku imao odličnu potku, jer je prije toga istraživao bošnjačke krstjane.¹³ Najprije je preveo Peiskerovo djelo,¹⁴ a zatim je i sam nastavio istraživanja.¹⁵ To je u dva članka oduševljeno pozdravio Šufraj,¹⁶ a zatim u svojoj sintezi i Josip Horvat.¹⁷ Tako je u razdoblju između dvaju svjetskih ratova u tumačenju vjere starih Hrvata prevladalo indoevropsko-arijsko, odnosno Peiskerovo zoroastričko izrazito dualističko poimanje i tumačenje, a u vrijeme drugoga svjetskog rata tome se pridružio i Stjepan Krizin Sakač.¹⁸

U doba komunističke vlasti, navlastito isprva, bilo je zazorno govoriti o svakoj vjeri, pa i onoj starih Slavena. Tako je u hibridnoj Historiji naroda Jugoslavije napisana o tome samo jedna kartica (niti 2000 slovnih znakova),¹⁹ a Nada Klaić u svojoj sintezi ranosrednjovjekovne hrvatske povijesti nije spomenula vjeru starih Hrvata niti jednom riječju.²⁰

No, za komunističko razdoblje možda je znakovitiji od te šutnje 35-godišnji istraživački curriculum Miroslava Brandta.²¹ Započeo je kao marksist i specijalizirao se za crkvenu povijest, navlastito za istraživanje pojavnosti u njoj koje imaju negativne socijalno-političke

Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena XXVIII/1931, str. 1–17.

¹¹ F. ŠIŠIĆ, *nav. dj.*, str. 200–202.

¹² L. v. SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, Wien 1917, nakon što je prethodno objavio pod pseudonimom Dr. JURICIC, *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orijentacije hrvatskog naroda još prije svršetka rata*, Zagreb, 1915. i nakon toga pod pseudonimom Florian LICHTTRÄGER, *Immer wieder Serbien*, Berlin, 1993.

¹³ I. PILAR, *Bogomilstvo kao religiozno-povijesni te kao socijalni i politički problem*, Zagreb, 1927.

¹⁴ J. PEISKER, *nav. dj.*

¹⁵ I. PILAR, *O dualizmu*, *nav. dj.*, str. 11–23.

¹⁶ Milan ŠUFFLAY, *Otkriće velike tajne slavenskog poganstva, znamenita studija profesora Jana Peiskera*, Obzor, 12. rujna 1928, br. 244, str. 2; *ISTI*, Zaratuštra u Crvenoj Hrvatskoj, Croatia sacra, 1/1931, str. 109–114.

¹⁷ Josip HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, Zagreb, 1939, str. 16–27.

¹⁸ Stjepan Krizin SAKAČ, *Historijski razvoj imena »Hrvata« od Darija I. do Konstantina Porfirogeneta (522. pr. Krista do 959. p. Krista)* Život, XXIII/1942, br. 1, str. 9–25; *ISTI*, *Vjerski simbolizam ukrasnih predmeta u staroj hrvatskoj umjetnosti*, Crkva u svijetu, 1/1966, 4, str. 32–37.

¹⁹ *Historija naroda Jugoslavije*, Zagreb, 1953, str. 75–76.

²⁰ Nada KLAJĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1971. Usp. osobito poglavlja Osnovna pitanja iz crkvene povijesti Hrvatske i Dalmacije (str. 84–89) i Pokrštenje Hrvata i stvaranje Hrvatske kneževine (str. 191–207).

²¹ U uvodu svojega zbirnog djela s tom temom Miroslav BRANDT, *Izvori zla. Dualističke teme*, Zagreb, 1989, str. 7, pisac se zabunio za deset vlastitih godina i krivo proračunao da je taj njegov napor trajao samo 25 godina. To ne može biti, jer je prvi njegov rad s tom tematikom objavljen u Historijskom zborniku VII/1954.

korijene, da bi na kraju zalutao u labirintu europskog promišljanja o srednjovjekovnoj duhovnosti. Domet toga promišljanja zaista je visok, učinjen lege artis u najboljoj maniri znanstvene misaonosti, tako da bi u nekim drugim vremenima, onima s početka njegova djelovanja, bio sigurno proglašen (filozofskim) idealistom i reakcionarom. Danas se na takav razvoj može gledati s puno simpatija, ali kriterij za oblikovanje odnosa prema autoru nisu osobne sklonosti nego objektivna prosudba koliko je on svojim djelom uspio riješiti neki problem, odnosno koliko ga je približio rješenju.

S motrišta ove teme, Brandt je kasni srednjovjekovni dualizam s hrvatskih tala katapultirao u svjetsko-povijesne sfere, upozorio na njegovo mjesto i jasnu prepoznatljivost u tim sferama, ali ga nije ni za milimetar približio njegovim vlastitim iskonima. U svojim raspravama ustrajno govori o njemu kao o duhovnom transplantatu s istoka ili zapada na naše tlo.²² Istina, ponekad se znao naći na samom rubu pomaka s te pozicije, jer je utvrdio kako »je pojava bosanske hereze krstjana starija i potpuno nezavisna od progona i uništenja heretika u Srbiji u doba Stevana Nemanje, tj. potkraj XII. st., te oni nikako nisu došli u Bosnu u rezultatu tih progona, nego znatno ranije...«²³ Što je još važnije, on je shvatio duboku ukorijenjenost te tzv. hereze u Bosni: »Bosansku herezu prihvatili su široki pučki slojevi, i ona je svakako bila u znatnoj mjeri u skladu s njihovim socijalno-ekonomskim interesima. Ali ona ipak nije djelovala kao faktor nekakve srednjovjekovne revolucionarnosti protiv feudalnog poretka i države, za stvaranje nekoga drugog društvenog ustrojstva. Herezu bosanskih krstjana usvajali su i veoma uporno branili i mnogi bosanski vladari, banovi i kraljevi, kao što su i mnogi prvaci toga heretičkog pokreta djelovali kao utjecajne ličnosti u političkim zbivanjima. Ta okolnost vezana je uz specifične unutrašnjopolitičke i vanjskopolitičke odnose u srednjovjekovnoj Bosni.«²⁴ Pa ipak on ne vidi da bi ti duboki korijeni bosanske crkve mogli sezati dublje od 1018. godine, od vremena kada je bizantska vojna sila »uništila samostalnu bugarsko-makedonsku državu.«²⁵

Unatoč svemu rečenom, valja na kraju ipak spomenuti kako je M. Brandta njegova znanstvenička razboritost ponukala da u predgovoru svoje knjige (što je svjetlost dana ugledala tek nakon uginuća komunizma) dopusti mogućnost, makar samo teorijsku i poželjnu, da je dualistički vjerski koncept naš vlastiti implantat. Ovako je to izrazio: »U našoj je znanosti već bilo hipoteza o postojanju dualističkih obilježja i u vjeri Starih Slavena, no one su odlučno odbačene, u prvom redu u raspravama onih učenjaka koji su branili i nedualističnost bosansko-hercegovačke religioznosti u srednjem vijeku. Današnje znanje o dualističkoj soluciji zagonetke o podrijetlu zla u ljudskome životu, kao gotovo univerzalnom obilježju ljudske misli, sugerira da to pitanje bude razmotreno iznova, ali na daleko širim osnovama nego što se to vršilo do sredine XX. stoljeća. Nikako ne može više biti dovoljno da se religija Starih Slavena, pa prema tome i religija slavenskih doseljenika na balkanski prostor, rekonstruira samo na temelju srednjovjekovnih narativnih izvora dosad nepoznatih pisaca. Ona mora biti rekonstruirana svim sredstvima multidisciplinarnog povijesnog pristupa: rezultati-

²² Isto, str. 243–245.

²³ Isto, str. 243.

²⁴ Isto, str. 245.

²⁵ Isto, str. 243.

ma arheologije, paleontologije, folkloristike, lingvistike (posebice onomastike, ali i analize drugih jezičnih izražajnih oblika), geografije, povijesti umjetnosti, botanike, simbolologije i drugih socio-psiholoških disciplina. U slučaju da takva izučavanja potvrde prisutnost dualističkih misli i u svijesti Starih Slavena, kao što je ona postojala i kod niza drugih naroda, tada bi prijemljivost dualističke koncepcije svijeta za stanovništvo naših zemalja dobila svoje završno kauzalno objašnjenje.«²⁶

Drukčije rečeno, on je prosudio kako sve što je dosada na tom području učinjeno ne daje dovoljno valjanih razloga za pouzdanije zaključivanje i tek će neka dalja budućnost eventualno potvrditi nazočnost dualističkog svjetonazora i vjerskog koncepta u starih Hrvata. Time je u uvodu dao vrlo nisku ocjenu prinosima svih hrvatskih i svih drugih slavenskih, njemačkih, francuskih i talijanskih autora koji su o tome pisali, a s njima u tekstu svoje knjige nigdje ne polemizira niti ih spominje. Što je bitnije, Brandt ničim nije očitovao kako zna za one istraživače koji su se u najnovije doba prihvatili zadaće što, po njegovu mišljenju »neizmjerljivo nadmašuje snage pojedinog čovjeka«.²⁷ Jednostavno rečeno, s motrišta ove teme, Brandt je cijeli problem postavio tako jednostrano da od tuđe šume ne vidi drveće u vlastitu dvorištu.

No, Brandt nije posljednji u nizu onih koji ne bijahu od volje, ili im ne bijaše dano, vidjeti bitne povijesne dimenzije vjerskog i svjetonazornog dualizma na hrvatskim i drugim južnoslavenskim prostorima. Posljednji među njima je Ivan Mužić. Najprije je 1989. objavio knjigu o podrijetlu Hrvata, a zatim je u drugoj nakladi 1991. godine to djelo naslovom i sadržajem proširio pravjerom Hrvata.²⁸

Ta dva umetnuta poglavlja u kojima obrađuje prvotnu vjeru starih Hrvata zaostaju za ostalim sadržajem knjige. Da bi potkrijepio svoju etnogenetičku tezu o autohtonosti Hrvata na tlu rimske provincije Dalmacije apsolutizirao je vrijednosti sepulkralnih obilježja i simbola u kojima dominira Mjesec i promovirao Zemljin satelit u vrhovno božanstvo na ovim prostorima.²⁹ To čini posve nekritički: od svakoga uzima ono što mu odgovara, a ostalo jednostavno prešućuje ili bez ikakvih argumenata niječe.³⁰ S Peiskerom se obračunao ovom formulacijom: »O tobožnjem dualizmu u Slavena, u smislu iranske kozmogonije osobito je pisao Jan Peisker...«³¹ Poslije toga nabraja i druge autore takvih usmjerenja, te iz toga proistječe da su svi oni kao i Peisker pisali o *tobožnjem*, a ne *stvarnom dualizmu* u vjeri starih Slavena. Budući da mnoge starohrvatske kršćanske crkvice nose u sebi – kao što će se vidjeti u daljnjem tekstu – vrlo očite tragove kulta Sunca, on to svojstvo jednostavno proglašuje nekim

²⁶ Isto, str. 10–11.

²⁷ Isto, str. 11.

²⁸ Ivan MUŽIĆ, *Podrijetlo Hrvata*, Zagreb, 1989. ISTI, *Podrijetlo i pravjera Hrvata*, Split, 1991. Mate Suić je s mnogo razloga napisao afirmativnu recenziju za prvu nakladu, ali bi Mužić korektnije postupio da tu recenziju nije objavio u drugoj nakladi. U njoj, naime, dva nova interpolirana poglavlja o prvotnoj vjeri Hrvata mijenjaju značenje djela i neke Suićeve prosudbe više ne stoje.

²⁹ ISTI, *Podrijetlo i pravjera*, nav. dj., str. 136–145.

³⁰ Isto. Usp. osobito bilješke na tim str. i autore koje ne spominje u literaturi (str. 324–343).

³¹ Isto, str. 145, bilj. 104.

endemnim rudimentom hrvatskog kršćanstva: »Ova uloga Sunca dokazom je da je ovakva simbolika uvedena kristijaniziranjem.«³² Tako je somnabulistički ostao pri svojem lunarnom monizmu, i tako je upravo onim čime je htio potkrijepiti svoju tezu sâm otkrio jednu od njegovih slabih točaka.

II.

Zbog svega rečenog, pojava Škobaljeve knjige *Obredne gomile*³³ u pravom je smislu riječi prijelomni trenutak u ovoj historiografskoj tematici, iako toj knjizi naša službena znanost nije priznala opstojnost, uglavnom iz raznih nedoličnih razloga.³⁴

Bitna je novost što on upozorava na široko rasprostranjene tragove pretkršćanskih kultova, na takve tragove u sepulkralnim i sakralnim objektima, upozorava na isprepletenost poganskih obilježja u arhitektonskim i ukrasnim elementima na kršćanskim objektima, a sve to izvire iz činjenice što je pokršćavanje Hrvata bilo jako postupno i vrlo sporo te, »uzme li se pokršćenje u značenju potpunoga poprimanja kršćanskoga duha i shvaćanja, ono još ni danas nije u pravom smislu dovršeno.«³⁵ Uvećavajući na taj način polje istraživanja u sadržajnom, prostornom i vremenskom smislu, Škobalj je puno jasnije odredio moguće dosege takvih istraživanja nego svi istraživači prije njega. On je, dakle, ne samo potkrijepio i učvrstio nego i znatno obogatio Peiskerovu teoriju, otvorivši put da se istraživanjem vjere starih Hrvata još intenzivnije bave stručnjaci vrlo različitih profila i usmjerenosti. Jer, nisu se poganski elementi intarzirali samo u kršćanske građevine i umjetnine, nego su stoljećima dugo, poneki sve do naših dana, ostali živi mnogi poganski obredi koji su se primanjem kršćanstva samo djelomice modificirali, prilagodili se novom kultu, ali su sveudilj zadržali neke svoje ili barem jasno prepoznatljive prvotne crte.

Drugi veliki proboj iz uskoga kruga istraživanja pravjere Hrvata samo na temelju uvriježenih izvora izvršio je Mladen Pejaković.³⁶ Polazeći od same arhitekture, od njezinih nutarnjih danosti i kanona, otkrio je iznenađujuće bogatstvo duhovnog svijeta graditelja starohrvatskih sakralnih objekata. Kolik je to skok, najbolje se može uočiti ako se prisjetimo kako su sve dosada vrijedile, a u ponekim mozgovima i danas vrijede Karamanove konstatacije »da se starohrvatske crkvice u svojoj cjelini ne povode za oblicima monumentalne arhitekture ni

³² Isto, bilj. 68, str. 136–137.

³³ Ante ŠKOBALJ, *Obredne gomile*, Sv. Križ na Čiovu 1970.

³⁴ Eksplicacija ovakva motrišta zahtijevala bi opsežnu knjigu studija raznih autora o stanju hrvatske historiografije pod jugoslavenskim režimima, osobito u komunističkoj Jugoslaviji. U burnim vremenima u kojima živimo, službena hrvatska historiografija ne pokazuje nikakve znake kretanja u smjeru vlastite kritičke samospoznaje, pa se u ovom trenutku i na ovom mjestu ne možemo time baviti. Valja samo znati da je Škobalj klerik, dakle amater i kao arheolog i kao historik te to bijaše dovoljnim razlogom da štreberski mozgovu nadu dosta valjanih argumenata za svoju (politički oportunu) znanstveničku ignoranciju njegova djela.

³⁵ A. ŠKOBALJ, nav. dj., str. 514. Naravno, to bi se, s malim razlikama, podjednako moglo reći za sve kršćanske narode.

³⁶ Nenad GATTIN – Mladen PEJAKOVIĆ, *Starohrvatska sakralna arhitektura*, II. neizmijenjeno izdanje, Zagreb, 1988, u daljnjem tekstu samo M. PEJAKOVIĆ, jer je Gattin samo fotodokumentarist.

zapada ni istoka i da nijesu nastale pod utjecajem nikakve grane izvanjske umjetnosti (...), da su te crkvice grupa neovisna od graditeljstva većih dimenzija (...) i da su one djelo malo vještih domaćih majstora...«³⁷ Sve to Karaman zaključuje iz »primitivne tehnike, neugledne izvedbe, nepravilnog oblika lukova, uporabe trompica u tih crkvica...«³⁸ Zato on upravo u pomanjkanju »izvanjskih utjecaja« vidi glavni uzrok neobičnih oblika tih crkvica i nemogućnost da se ti oblici shvate i razjasne.³⁹ Drukčije rečeno, Karaman je u toj neobičnosti, u neredu, neprepoznatljivosti, neprispodobljivosti vidio slučajne izdanke neukosti, neobuzdanosti, neosmišljenosti, hirovitosti našega pučanina. Obeshrabreni Karaman nabio nam je tako komplekse naše uvriježene neracionalnosti, grube seljačke površnosti i krajnjeg siromaštva, što se sve očituje u patuljastoj dimenziji tih svetišta. I nama nije preostalo ništa drugo nego da ih volimo samo iz jednog jedinog razloga, što su te građevine naše, hrvatske, i ničije više.

Pejaković, po struci arhitekt, vrlo odmjereno piše o našim povjesničarima umjetnosti, odnosno o njihovu tretmanu starohrvatskih crkvica: »Istraživači predromaničkih građevina ove nepravilnosti jednoglasno pripisuju nesposobnosti majstora da pravilno izvedu zamišljeni nacrt. Nije potrebno poimence nabrajati autore koji smatraju da su malene srednjovjekovne građevine djelo nevještih ruku priučenih zidara koji jedva što znadu izvesti po pravilima simetrijskog reda. Ovaj evidentni nered pripisuje se početnim pokušajima građenja u sredini bez tradicije, u društvu koje gradi u novoj postojbini s novim dotad nepoznatim materijalom (kamenom), pripisuje se vremenu koje počinje u praznini. Ako se i dopusti da su crkvice pravilno zasnovane, jer se neki red ipak daje ustanoviti, ne preostaje drugo nego optužiti izvođače radova za nepravilnosti izvedbe. Historičari, koji se inače rijetko slažu, ovdje su bili složni pa se smatralo da je pitanje o nepravilnostima u predromaničkom graditeljstvu na taj način riješeno.«⁴⁰

U tome je s njim posve suglasan I. Mužić: »Činjenice koje su mijenjale ustaljena gledanja u historiografiji priznavane su teškom mukom. Zato su i znanstveni autoriteti, kao što su bili Josip Korošec i Miho Barada, tvrdili da su u gomile, kojih ima mnogo, pokapani samo Iliri. Tek onda kada je, na poticaj Ante Škobalja (koji u to mišljenje nije vjerovao), stručni institut sveučilišta u Bernu izvršio 1959. analizu starosti kostiju u područjima Poljica, dokazano je da su se u stare gomile poljičkog primorja pokapali i Hrvati u XIII. st. Ili, drugi primjer: građevne nepravilnosti starohrvatskih crkvica svi su tumačili, pa i Ljubo Karaman, neukošću provincijalnih graditelja, sve dok nije Mladen Pejaković 1987. mjerenjima pokazao da su te nepravilnosti posljedica svjesne odluke majstora temeljene na savršenom poznavanju zemljopisno-astronomske (solarne) danosti pojedinoga kulturnog mjesta.«⁴¹

Što je, zapravo, Pejaković učinio?

Odgovor je: potrudio se i našao u tim građevinama nešto što nitko prije njega nije uočio,

³⁷ Ljubo KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*. Zagreb, 1930, str. 51.

³⁸ *Isto*.

³⁹ *Isto*.

⁴⁰ M. PEJAKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 268.

⁴¹ I. MUŽIĆ, *Podrijetlo i pravjera*, *nav. dj.*, str. 20.

našao je jasne tragove reda u našim predromaničkim građevinama. Iako su one najčešće vrlo nepravilne, bilo da su kvadratične, križne, kružne, šesterolisne ili pačetvorinaste, iako su nesimetrične njihove cjeline, nepravilno raspoređeni dijelovi i deformirani dijelovi sami, one odražavaju suvislost, misaonost, duhovnost. U tom kaosu nepravilnih geometrijskih likova i oblika Pejaković je otkrio astralni, kozmički red.⁴²

Te su crkvice sunčani satovi, geoastronomski opservatoriji, orijentiri u prostoru i vremenu, kalendari i rokovnici za poljodjelske radove, za mjesne blagdane i običaje, za životnu svakodnevicu i, posljednje ali ne najmanje važno, za opće i mjesne bogoštovne čine. To je tako i upravo zato su te crkvice nepravilne, jer su te nepravilnosti »organizirane prema zakonima geografsko-astronomске mehanike«,⁴³ organizirane kao mjerni senzor te mehanike. Sve nutarnje i vanjske dimenzije, plohe i oblici, sav prostorni raspored, sve je određeno gnomonom, sjenom što s njega pada od izlaska do zalaska Sunca u dane ljetnog i zimskog solsticija, proljetnog ili jesenskog ekvinocija, u dane titulara pojedine crkve i između svih tih vremenskih termina. Svi proračuni i grafičke predodžbe jutarnjih, podnevnih i večernjih ozračja i sjena pokazuju konstrukcijsku zakonitost tih zgrada, njihovu osmišljenu programsku danost, njihovu zadanu tlocrtnu i nacrtanu dispoziciju. Iz svega je očito kako su »predromanički osnivači crkvice točno poznavali geoastronomске zakonitosti, vrijednosti azimuta i kutne visine sunca u tranzitu kroz mjesni meridijan.«⁴⁴

Sve to pokazuje da su starohrvatske kršćanske bogomolje imale posve drukčije duhovne i spoznajne predloške, da nisu nastale iz graditeljske tradicije Atene i Rima, niti su je slijedile, da polazište u njihovoj gradnji nisu bili idealni oblici Euklidove geometrije, niti monumentalnost građevina što je nastala iz potrebe kršćana da se pri bogoslužju svi mještani nađu pod jednim krovom. Starohrvatske kršćanske crkve su, zapravo, modificirane, novim teološkim sadržajem obogaćena stara poganska svetišta, nikla iz posve samosvojnih spoznajnih kodova, iz specifičnih duhovnih potreba i tradicija, iz vlastite graditeljske iskustvenosti (stečene poglavito obradom drva?), estetskog doživljavanja prirodnih i umjetnih prostora, napokon iz osebnih kulturnih i magijskih poimanja.

Pejaković ovako rezonira: »Građevine su mitogrami. Transpozicije su životnih potreba. Nikada nećemo otkriti svu povijest i sve kontigentne okolnosti koje su stvorile oblik. Ali to nije razlog da ne istražujemo način na koji su pojedini oblici prostornih partitura složeni. Povijest je već izvan forme, jer je sada forma povijest. Građevine treba tumačiti iz njih samih. Njihov je smisao u tome kako su smišljene.

Predromaničke građevine pokazuju vezu prostora i vremena, krajolika i zgrade. Krajolik je ustrojena sredina. U crkvi se krajolik prepoznaje. Orijentacija prenosi u strukturu lokalni uvjet. Položaji geografskih strana, otkloni sunca na horizontu, nagibi zraka i njihovi kutovi, prevedeni su u cjelokupni oblik i rasporede elemenata. Crkvena se zgrada obazire na geografsko-astronomске činjenice pojedinog mjesta. Okolina uključuje crkveni sklop u

⁴² M. PEJAKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 267–296.

⁴³ *Isto*, str. 283.

⁴⁴ *Isto*, str. 289.

kozmičku mehaniku mjesta na kojem je objekt sagrađen. Treba sasvim egzaktno utvrditi singularno značenje orijentacije, da bi se stiglo do smisla oblika...«⁴⁵

Na temelju izloženog, s pravom se može reći kako je starohrvatska crkvena tvorna sveza pretkršćanske Hrvatske s kršćanskom Hrvatskom. Ona je precizan »kameni sekstant«, jednako skulptura koliko i arhitektura, očevidnik visokih spoznajnih dosega naših predaka, spomenik umještosti, praktičnosti, esteticizma i duhovnosti. Tako shvaćena starohrvatska crkva bitan je upornjak za prevladavanje frustrirana odnosa prema vlastitoj baštini i povijesnoj zbilji. Ona je *monumentum aere perennius* hrvatske kulture, izravni tvorni dokaz kako glagoljica i rana književna tvorbenost nisu neki izolirani i slučajni kulturni supstrati na hrvatskim prostorima. Sve su to međuse uvjetovani elementi zaokružene cjelovitosti kulture starih Hrvata, a ona se mogla razviti samo na doličnoj civilizacijskoj razini drevnoga hrvatskog društva i njegovih instituta. U poticajnu ozračju takvih shvaćanja valja očekivati da će se pristupiti istraživanju korijena glagoljice s puno više vjere nego dosada u ono što Hrvati bijahu bili sposobni stvarati i što dosegoše. Jer izvan je svake logike da bi dva Grka – kojih svetost, učenost i radišnost doista zaslužuje štovanje i divljenje – koji znaju toliko jezika i pisama, da bi ta dva brata u žurbi priprema za svoje vjerovjesničko poslanstvo imali vremena izmišljati novo pismo i upravo njime ovjekovječiti »vlastite« prevoditeljske umjetnine koje nikad poslije ne bijahu nadmašene i koje nije moguće nadmašiti.⁴⁶

Iz svih navedenih razloga starohrvatske su crkvice jednako toliko glavna uporišna točka za shvaćanje pretkršćanske i kršćanske duhovnosti i vjerzakona Hrvata koliko i za otvaranje novih obzora u poimanju Hrvata kao povijesnog entiteta. No, te su crkvice sveudilj knjiga kojoj smo uspjeli pročitati tek nekoliko riječi na prvoj stranici.⁴⁷

⁴⁵ Isto, str. 298.

⁴⁶ Već je odavna vrijeme da taj problem, koga sve slavističke katedre – tako ustrajno oponašajući vlastite autoritete – nisu sposobne riješiti, preuzmu druge katedre i instituti, i to upravo naše hrvatske katedre i instituti, jer nitko drugi osim nas nije zainteresiran za njegovo rješenje. Neka nam kao uzor posluži djelo učena Mađara, sveučilišnog profesora u SDA, koji je za hrvatsku medievistiku učinio više od čitave generacije naših znanstvenika. Evo što piše Imre BOBA, Novi pogledi na povijest Moravie, Preispitivanje povijesnih izvora o Moravskoj, Rastislavu, Sventopolku, i sv. braći Cirilu i Metodu, Split 1986, str. 104–105: »Ovih nekoliko primjera iz dalmatinsko-hrvatskih izvora i iz papinskih dokumenata pruža nam očit dokaz za iliričko podrijetlo slavenskog jezika u liturgiji. Kako nema dokaza suprotna izvještajima da se slavenski jezik upotrebljavao u liturgiji na području Bosne prije razlaza Metodovih učenika iz Morave, i kako ni jedan ozbiljan izvor nikad nije povezivao slavenski jezik i glagoljicu (onako) kako se upotrebljavaju u Katoličkoj crkvi na područjima izvan Ilirika, mora se konstatirati kao neizbježiv zaključak: da je slavenska liturgija nastala na području Ilirika.« (potcrtao N. C.). A slično se na str. 131–132 određuje prema glagoljici. Isp. o tome Anton BAUER, *Armensko-kavkasko antičko podrijetlo starohrvatske umjetnosti, glagoljice i glagoljastva, Tko su i odakle Hrvati?* Revija etnogeneze, Zagreb 1994, str. 65–68.

⁴⁷ Moramo se požuriti u čitanju te knjige, zbog njezine vrijednosti, zbog katastrofična urušavanja objekata, zato što naši stari tu knjigu nama namijeniše, jer bi nam se moglo dogoditi da to drugi učine prije nas, na sramotu i štetu našu. Neka nam kao poticajni memento služi djelo o jednom od (u ovom smislu) najbogatijih i najosjetljivijih hrvatskih prostora, o otoku Cresu. To je hvale vrijedan rad dvojice vrsnih talijanskih stručnjaka, odlično opremljen i ilustriran: Matteo FILLINI e Luigi TOMAZ, *Le chiese minori di Cherso*, Padova 1988, str. 1–285, ali oni su tako daleko od shvaćanja smisla i sadržaja te arhitekture.

III.

Rečeno je knjiga, a zapravo je riječ o knjižnici. Jer nije slovo o nekoliko desetaka očuvanih još neurušenih dragocjenosti naše kulturne baštine, nego o pravom obilju mogućnosti što ih pruža velik broj crkvenih objekata, zidanih tijekom stoljeća na prvotnim poganskim kulturnim mjestima i na ruševinama poganskih kulturnih građevina, a zatim i na ruševinama samih kršćanskih supstituta podignutih na ili uz drevna poganska svetišta.

Očito ovakvom mišlju ulazimo u problem kristijanizacije Hrvata, bolje rečeno ne samo u enigmnu početka nego, još više, u enigmnu svršetka toga procesa. Već smo naprijed vidjeli kako o tome rasuđuje Škobalj, a on je svećenik i dobro zna vrijednost termina kojima se služi. Evo kako to razlaže: »Otkriva nam se zanimljiva činjenica, da u Poljičkom primorju žive istodobno i kršćani i staroslavenski pogani i da gotovo na istome mjestu obavljaju svoje obrede, kao što se i sada događa u mnogim misijskim krajevima. Ova nam činjenica donekle osvjetljuje ta stara i nejasna razdoblja hrvatske povijesti i dokazuje nam, da Hrvati nisu pokršteni 'masovno', ujedanput, pa ni u više navrata, kako se to običava dokazati, nego su pokršteni postupno dugim misionarskim propovijedanjem, odgajanjem i trudnim radom, koji je trajao više stoljeća, a možemo reći, da traje još i danas.«⁴⁸ Zaključimo, dakle, s njim: »Pokrštenje Hrvata trajalo je dugo vremena, možemo slobodno reći više stoljeća«,⁴⁹ i dodajmo, ali su se u nekim nepristupačnim sredinama i poslije toga očuvali poganski i kulturni običaji u sirovu nemodificiranom obliku.

Škobalj je mnogostran i opširan u tim opisima,⁵⁰ ali vrijedi čuti i druge autore. Pilar opisuje folklorističke zanimljivosti koje svjedoče o drevnosti i ustrajnosti određenih kulturnopovijesnih nasada: »Na Pagu bio je do prije 50 godina običaj da se hodočasti sv. Juri na jedan vrh na sjevernoj strani otoka.⁵¹ Tu bi se osim drugoga svijeta skupili mladići i djevojke i igrali kolo. (...) Onamo idu osobito mlade nevjeste koje nemaju poroda, na zavjet. Djevojke za što bolji uspjeh zavjeta penju se i potrate oko dva dana, čvrsto odlučivši, da dadu svoj tribut ne braneći tvrdoglavo svoje djevičanstvo. Priča se, da u tim danima, na tim vrhuncima vlada seksualna anarhija. (Pismo iz Paga, 10. januara 1929.).«⁵² Istovrsno je Pilarovo izvješće o običajima na Biokovu.⁵³

Svjedočanstvo vrlo slično Pilarovu, kad je riječ o otoku Pagu, ostavio je za sobom pok. Ante Šonje.⁵⁴ Napisao je studiju o Svetovidu, namijenjenu još neobjavljeni Paškom zborniku.⁵⁵

⁴⁸ A. ŠKOBALJ, *nav. dj.*, str. 169.

⁴⁹ *Isto*, str. 514.

⁵⁰ *Isto*, str. 438–452, 514–522 i drugdje.

⁵¹ Pilar nije bio na Pagu pa je pogrešno geografski odredio položaj crkvice sv. Jurja. Ona se nalazi na južnom dijelu otoka, ali sjeverno od grada Paga.

⁵² I. PILAR, *nav. dj.*, str. 50. Možda je upravo zbog ovoga Pilarova opisa. J. HORVAT, *nav. dj.*, str. 20–21, ime otoka i grada Paga izveo od lat. *Insula Paganorum*, odnosno tal. *isola pagana*.

⁵³ *Isto*. Pače, Pilar ne razlučuje jasno običaje na Pagu od onih na Biokovu, nego piše sumarno za oba lokaliteta, te nije posve pouzdano da se cijeli gornji citat odnosi na običaje u Pagu. V. bilj. 55.

⁵⁴ Valja istaknuti kako Šonje u svom napisu nigdje ne spominje I. Pilara, što jamačno znači da za njega niti ne zna, što u ovom slučaju ima osobitu vrijednost, jer su tako neovisno jedan od drugoga uočili i zabilježili

U njoj stoji: »Godine 1947. čuo sam neobičnu priču od sedamdesetogodišnje Pere Tićak, udate u Novalji, a rodom iz Kolana koji se nalazi sa zapadne strane brda Sv. Vida. Ona je u svojoj mladosti, prije udaje, u društvu s nekoliko ženskih osoba obilazila Sv. Vid kod ruševina spomenute crkvice, u cilju da obavi zavjet starohrvatskom bogu Svetovidu. Hodočasnici su sredinom mjeseca lipnja polazili rano ujutro prije rađanja sunca i vraćali bi se u predvečerje prije zalaska sunca. Sobom se nosilo jelo koje se blagovalo tek oko podne. Prije podne se postilo i obavljale molitve, poslije podne se slavilo. Spomenuta starica je pričala da se u starija vremena na Sv. Vid išlo na zavjet grupno, muški i ženske zajedno. Prve dane provodili bi u molitvi, postu i tišini. No posljednji dan je bilo veselo: jelo se i pilo, plesalo narodni ples tanac uz svirku frula, dipla i mijeha...

Kod spomenutih zavjeta Sv. Vidu nije bilo nikakvih ispada, sve se odvijalo u duhu vjerskog osjećanja.⁵⁶ Zavjetnicima je glavni cilj da se ispuni neka želja: pojedinci su išli radi dobra uroda ljetine, drugi radi zdravlja i sličnih razloga, a najčešće za sretnu udaju i ženidbu mlađeg svijeta, porod nerotkinja i sretnu oplodnju stoke. Ti zavjeti nisu bili vezani uz kult nekoga kršćanskog sveca premda su se odvijali kod ruševina crkvice Sv. Vida.⁵⁷ Ta se hodočašća nisu mogla zabraniti, o njima se znalo, no ipak su se obavljala u tajnosti. Starica nije rado pričala o spomenutim hodočašćima na Sv. Vid. Bojala se da se o tome ne bi pričalo, da ne bi zbog toga bila ismijavana od drugih osoba i ukorena od mjesnog župnika. Te nepoželjne posljedice osobito je naglašavala mojoj majci, njenoj prijateljici, koja ju je teškom mukom nagovorila neka priča o pohadanju Kolanjaca na Sv. Vid.«

U daljnjem tekstu Šonje opisuje kako je izgledao stožasti Svetovidov žrtvenik uz crkvicu Sv. Vida, no, nije red to ovdje otkrivati prije objavljivanja njegove studije.

Poslije ovih ilustracija ustrajnosti poganstva na uskom otočnom prostoru otoka Paga, ilustracija kakvih se može naći i u mnogim drugim otočnim, ali isto tako i u kontinentalnim okružjima, možemo samo potvrditi valjanost Škobaljevih zaključaka o dugim procesima kristijanizacije, procesima međusobna suživota i prožimanja kršćanstva s poganstvom, a sve to govori koliko sveudilj folkloristika može biti bogato područje istraživanja vjere starih Hrvata. Pritom valja imati na umu kako su i jedna i druga strana, kršćanstvo i poganstvo, navlastito u razdoblju nakon oštih opreka srazova i zatorničkih čina, morale naći načina da trpe svojega suparnika na duhovnom planu, morale se prilagođivati, morale, makar tobože samo privremeno, prihvaćati elemente njoj oprečna i strana kulta da bi zadržale i ustrajale u

iste pojavnosti na otoku Pagu.

⁵⁵ Pisac ovoga prinosu dobio je 1989. godine rukopis dr. Ante ŠONJE, *Starohrvatski bog Svetovid*. Rukopis je poslala Ljubica Šonje, ud. pok. Ante. Nažalost, taj rukopis, zajedno s drugima što bijahu namijenjeni spomenutoj ediciji, još čeka nakladnika.

⁵⁶ Ovo se čini vjerodostojnim, barem sudeći po iznimno malom broju izvanbračne djece diljem otoka Paga u prošlim stoljećima. Tako je u svojim referatima na znanstvenim skupovima u Rabu i Pagu izvijestio Goran Crnković u srpnju i listopadu 1993. godine.

⁵⁷ Crkvice sv. Vida na najvišem otočnom vrhu ne može se nazvati ruševinom, jer su još očuvani vanjski zidovi, apsida i dio bačvasta svoda. Ipak postoji pogibelj da će se sadašnje stanje vrlo brzo pogoršati, jer je potkopan središnji dio južnog zida te se nagnuo i ozbiljno prijeti da cijela konstrukcija nepovratno nestane. Isp. Ivo PALČIĆ, *Spasiti crkvicu sv. Vida*, Večernji list, 12. 4. 1994, str. 13.

onima koje su držale svojim bitnim svojstvima. Očito je kršćanstvo i u nas, kao i u drugim zemljama uporno ustrajavalo na svojoj teologiji, dopuštajući poganske običaje, duboko ukorijenjene poglavito zbog njihove životne funkcionalnosti, samo onoliko i ondje gdje ne tangiraju bitne kršćanske bogoštovne sadržaje. Očito je također da starohrvatski poganski Olimp ne bijaše tako čvrsto strukturiran da bi mogao odoljeti kršćanstvu. Jamačno nije još bila dovršena personifikacija teoloških kategorija. Stoga se čini da je kršćanstvo starim Hrvatima prije bila korisna i uvjerljiva teološka nadgradnja nad njihovim sustavom obogotvorenih prirodnih sila, nego religija koja bi se suprotstavljala duhovnosti njihove iskonske prirodnosti.⁵⁸

Takva se hipotetična komplementarnost dvaju bogoštovnih sustava nazire poglavito u činjenici kako u Hrvata nema izrazitih tragova oštih opreka i nasilništva u suzbijanju poganstva i širenju kršćanstva, nema izvora koji bi potvrdili masovnu kristijanizaciju i represivno rušenje simbola prvotne vjere kao u Germana. Takva se komplementarnost nazire – može se čak reći *pouzdana potvrđuje* – navlastito u dugom i ustrajnom međusobnom prožimanju, u mnogostoljetnom paralelizmu i suopstojnosti, u međusobnoj snošljivosti, a pogotovo u činjenici da se na takvoj osnovi u Hrvata oblikovao osebujan vjerski i svjetonazorni sustav, poznat pod imenom Crkva bosanska, koji je, zapravo, složen od pretkršćanskih i kršćanskih elemenata što su se ondašnjem hrvatskom čovjeku činili najuvjerljivijima i najvjerodostojnijima.

Istraživanju vjere starih Hrvata otvara se tako širok put, jer će se jednostavnom tehnikom izljuščivanja kršćanskih sadržaja iz teološkog sustava Crkve bosanske oblikovati prvotna jezgra njihova prvotnog kulta. Naravno, ta jezgra neće biti cjelovita, jer je kompilacijom dvaju vjerskih sustava sigurno moralo iz svakoga od njih nešto otpasti. Sigurno je također da takva tehnika neće biti jedini oblik istraživanja.

IV.

Općenito se može reći kako su postojale zemlje lakšeg i težeg širenja kršćanstva. Ako se apstrahiraju karakterološki elementi nekih etničkih zajednica, kao čimbenici njihove ustrajnosti u određenoj pretkršćanskoj pobožnosti, preostaje da otpornost i dugotrajnost poganskih religija na nekom području tumačimo poglavito njihovom (tih religija) teološkom i kulturnom valjanošću, stopljenošću imaginacije sa stvarnošću, životnom uporabljivošću teoloških predodžbi, srodenošću i sraslošću tih oblika duhovnosti navlastito s bitnom egzistencijalnom djelatnošću agrarnih društava. To se, u punom smislu riječi, odnosi na vjeru starih Hrvata. Pilar tumači kako se Slaveni u povijesti javljaju poglavito kao poljodjelci »zato što su bili zaratuštrovci, i zato što je u toj vjeri poljodjelstvo bilo ne samo vjerska zapovijest, nego uopće osnova vjerske i socijalne organizacije.«⁵⁹

⁵⁸ Glavno je hrvatsko pogansko božanstvo u najmanju ruku bilo suviše polivalentan, multinominalan, a to ujedno znači multipersonalan lik, ne uvijek istorodan i istoznačan, ne uvijek jednako vrijedan. Stoga je kršćanski Bog kao najviši ideal, kao apsolutna konstanta, neporeciva Dobrota, Ljubav i Razlog opstojnosti, iako mogao nadvladati meteorološki nestalni lik Svetovidov.

⁵⁹ I. PILAR, *nav. dj.*, str. 82–83.

Po vidicima što nam ih je otkrio Pejaković, starohrvatska kulturna sfera imala je visok civilizacijski doseg, autentičan i svojevrsan. Ono što je Hrvatima nudila zapadna civilizacija zajedno s kršćanstvom mogla je imati tek poneku prednost pred onim što su već sami imali. Takvim prednostima pripada i ono što se danas u svim postkomunističkim zemljama postavlja kao zahtjev vremena: pravna država, podrazumijevajući pod tim terminom u starini, naravno, posve drukčiji sadržaj nego danas. Tako je, primjerice, primjena rimskog prava mogla samo koristiti poretku hrvatske države. No, plodove zapada trebalo je primiti »u paketu«, Hrvati su morali pristati na to, ali su pritom ustrajno pokušavali Katoličku crkvu modificirati hrvatskim jezikom i glagoljicom u obredu. Tako je hrvatska država u doba narodnih vladara, navlastito do Zvonimira, stalno djelovala kao neki osebujan, neprilagođen dio zapadnog svijeta.

Za razliku od hrvatskih nastojanja, svekoliki je ranosrednjovjekovni zapadni svijet, njegove vladajuće civilizacijske strukture, bez znatnijega otpora prihvatio latinsku liturgiju, temelj univerzalizma i homogenosti kršćanstva. I nije tako bilo samo u romanskim zemljama, nego podjednako i u germanskim. Proći će gotovo tisućljeće dok Germani ne zatraže i odlučno uvedu svoju germansku misu. A tu je na jadranskim obalama, u neposrednoj blizini Rima, stajala hrvatska država, skromna u odnosu na onodobna svjetska carstva, ali virtualna i hirovita, koja se snažno odupire upravo tom bitnom sredstvu crkvena jedinstva.

Bilo bi pretenciozno i jednostrano tumačiti dugotrajan otpor Hrvata latinskoj liturgiji samo svojstvima njihove duhovnosti i kulturne samodovoljnosti iz pretkršćanskih vremena. Crkva je imala razloga da u određenim trenucima s razumijevanjem i naklonošću gleda na hrvatsku ustrajnost u svojem jeziku i svojem pismu. Jer, gledano iz Rima, iza Hrvata što tako čvrsto drže jadransku obalu i otoke stoje svi ostali slavenski narodi i upravo Hrvati nuđaju dobar predložak za njihovu kristijanizaciju.

Treći čimbenik koji utječe na smekšavanje rimskog imperativa u latinskoj liturgiji na hrvatskim prostorima jest sukob između istočnog i zapadnog kršćanstva koji u raznim stupnjevima intenziteta traje stoljećima prije crkvenog raskola 1054. godine. Taj kompleks sadrži ove bitne elemente:

a) izravn doticaj Hrvatske s Bizantom, navlastito preko romanskih gradova u bizantskoj Dalmaciji, koji, uz vrlo osjetljive međudržavne odnose, uključuje i pokušaje penetracije istočnoga kršćanstva (carigradske ekleziologije) na hrvatske prostore, jer, za cijelo vrijeme postojanja hrvatske države od sredine 7. stoljeća – hrvatski anfibijski pokušaj invazije talijanske obale s »mnóstvom brodova« (Sipont 642. godine) – do kraja hrvatske državne samostalnosti na Jadranu postoji dvovlašće, pri čemu je za Bizant bitno da osigura uzdužni plovni put do svojih uporišta na sjevernim obalama Jadranskog mora, a Venecija je u to doba uglavnom tek eksponent takve bizantske politike, eksponent koji to umješno koristi poradi vlastitih probitaka;

b) različit odnos dviju kršćanskih crkava (jurisdikcija) prema, uvjetno rečeno, »nacionalnim crkvama« pretvara granične takve crkve u poligon na kojem one iskušavaju svoju snagu i moć utjecaja; dalmatinski gradovi pod bizantskim vrhovništvom inkrustirani su u tkivo hrvatske države, djeluju isprva kao etnički i kulturološki strana tijela, te Hrvati koji drže sve poprečne trase između kopna i otoka, upravo preko tih gradova komuniciraju sa svijetom;

stoga je granična crta posve osobita i vrlo osjetljiva, a njezino zračenje izvanredno polikromatično;

c) ako sve razlike između istočnoga i zapadnoga kršćanstva svedemo na opreke dvaju eklezijalnih univerzalizama ili na kulturološko civilizacijsku razliku između grčke i latinske mise, možemo vidjeti kako je ranosrednjovjekovna Hrvatska u doba narodnih vladara teško mogla biti izoliran državno-politički ili crkveno-politički subjekt. No, glagoljaška je misa tome subjektu sigurno davala samopouzdanost i nutarnju stabilnost koja ga je u oba svojstva činila osebjnim i samosvjesnim.

Sada nam pak Pejakovićevo otkriće govori kako glagoljaška misa nipošto nije bila jedina moćna vertikala hrvatske duhovnosti, jedino uporište svijesti Hrvata o sebi. Njegovo čitanje starohrvatskih arhitektonskih umjetnina nuka nas da shvatimo kako je snaga iskonske hrvatske kulture bila vrlo složena, iako u sebi cjelovita, bila višeslojna i višeznačna. I bila je vrlo otporna i ustrajna. Činjenica da se u gradnji crkava, navlastito onih na otvorenim ruralnim prostorima, još stoljećima nakon gubitka državne samostalnosti osjeća hrvatski građevinski tradicionalizam, govori o uvriježenosti određenih civilizacijskih i kulturnih nasada, a ne samo o magijskom tradicionalizmu, kako to vidi Škobalj.⁶⁰

Ako se krene od samoniklosti sakralne arhitekture hrvatskoga ranog srednjeg vijeka, budući da nije nastala ni po rimskim niti po bizantskim predlošcima, nameće se pitanje što je prije nje bilo. Nažalost, takvo će pitanje na sadašnjem stupnju istraživanja ostati bez odgovora, jer još nismo stigli dotle da znamo uočavati i čitati rijetke preostale tragove starohrvatskih poganskih svetišta, a samim time ni njihove sigurne tragove u kršćanskim crkvenim građevinama. Zato je sada razboritije postaviti pitanje gdje su bila ta poganska svetišta ili, još bolje, gdje ih se sve može tražiti.

Odgovor je: slobodno se može reći kako je većina sadašnjih crkava podignuta na prvotnim kulturnim mjestima poganskih Hrvata. Većinu tih objekata i njihove okolice valja uvrstiti u programe pomnog istraživanja vjere starih Hrvata. Jer, na hrvatskim je prostorima kršćanstvo prodiralo korak po korak. Na mjestu većine poganskih svetišta trebalo je dignuti kršćansku bogomolju i njome potisnuti poganski kult. »To je razlog zašto mi imamo mnogo starih crkvice na vrhuncima brda i zašto su se očuvali mnogi stari običaji, gozbe i brgulje, koje su u stvari bile stare poganske žrtve«, zaključuje Škobalj.⁶¹

Na sadašnjem stupnju istraživanja nije moguće određenije predočavanje starohrvatskih pretkršćanskih svetišta. Općenito se samo može reći: ako su najstarije starohrvatske crkvice građene s onom sumom znanja kako matematičkom točnošću dokazuje Pejaković, to je znanje moglo biti stečeno jedino pri gradnji njihovih poganskih preteča. Istina, Saxo Grammaticus (oko 1150–1208) ostavio je opis glavnoga Svetovidova svetišta u Arkoni, tj. Urkanu na sjeveru otoka Rujane (Rügena) na Baltičkom moru.⁶² No, ta drevna građevina čiju

⁶⁰ A. ŠKOBALJ, *nav. dj.*, str. 611–618. Isp. M. PEJAKOVIĆ, v. bilj. 45.

⁶¹ A. ŠKOBALJ, *nav. dj.*, str. 515.

⁶² Saxo GRAMMATICUS, *Historia Danica (Gesta Danorum)* objavio je najprije P. E. MÜLLER (1839–

su opstojnost dokazala arheološka iskopavanja, ne može biti predloškom za ikakvo sigurnije zaključivanje. Ni četveroglavi kip Svetovidov, nadnaravne veličine, što je stajao u tom svetištu, a nije se očuvao, nema u nas, kao ni u drugim zapadnoslavenskim i južnoslavenskim zemljama, očuvana prispodobna pamjaka.

Preostaje, zasad, da o pretkršćanskim svetištima starih Hrvata sudimo jedino po njihovim nešto mladim kršćanskim baštinicama. Mnoštvo oblika starohrvatskih crkvice upućuje na to da je jednaka mnogoličnost mogla biti i u njihovih poganskih svetišta. Ono što je jamačno u toj mnoštvenosti bilo zajedničko bijahu astronomske odrednice, a ne njihovi vanjski oblici. Zbog različitosti lokaliteta na kojima bijahu podignuta, i božanstva (od kojih neka jamačno imadahu više oblića) kojima svetišta bijahu posvećena, njihove astronomske odrednice davale su vjerojatno svakom pretkršćanskom sakralnom objektu posebnost koju i kršćanske crkvice u Hrvata imaju zbog različitosti mjesta i titulara. Tako dobivamo – istina, sveudilj hipotetički – fantastičan uzorak ostvarivanja pune slobode umjetničke tvorbenosti na temelju čvrstih kanona prirodoznanstvenih i duhovnih dispozicija, dispozicija koje su toliko ateološke da su mogle naći arhitektonsku primjenu i u uvjetima posve različitih vjersko-dogmatskih, eklezioloških i ritualnih zahtjeva.

Zbog svega toga se nameće pitanje koliko je starohrvatska kršćanska bogomolja svojom građevinskom izvedbom bila »poganska«, odnosno koliko je simbolizirala prvotnu i mjestimice dugo održavanu stopljenost kršćanstva s pretkršćanskim kultom. Nije li i ona, kao na svoj način i glagoljica, bila svojevrsni konzervans starih kulturnih tradicija?

V.

Prvi prepoznatljiv trag da je na mjestu sadašnjega sakralnog objekta nekad eventualno bilo pogansko svetište može biti njegova orijentacija. Pejaković piše kako smjerovi zraka izlazećeg sunca na blagdan titulara crkve »vrlo često određuju orijentaciju objekta«. ⁶³ To bi trebalo značiti da orijentacija takvih crkava može odstupati od mjesnog istoka najviše do točke izlazećeg sunca na dan zimskog ili ljetnog solsticija, odnosno da bi se orijentacija takvih crkava trebala kretati u azimutu (idealno) od 67,5^o do 113,5^o, a u planinskim krajevima u odgovarajućem rasponu u kojem mjesni istok u te dane ima odklon od pravog istoka. Međutim, sondažnim istraživanjem orijentacije crkvenih objekata na priobalnom području i dijelu otoka od Zadra do Plomina, ukupno 157 građevina, ustanovljena je velika različitost i naizgledna izočnost ikakva reda u njihovoj orijentaciji.

U spomenutu rasponu azimuta usmjerena je jedva trećina crkava, a to znači da velika većina,

1858), a zatim HOLDER (1886), a preveo na njemački H. JANTZEN, *Die ersten neuer Bücher des dänischen Geschichtsschreibers des Saxo Grammaticus 1899/1900*. Saxov zapis o Arkonu tretirali su, među inim, Lubor NIEDERLE, *Život starych Slovanu*, Praha, 1911–1925, sv. II, str. 289; ISTI, *Slovenske starine*, Novi Sad, 1954, str. 104–105, Josef STRZYGOWSKI, *Die altslawische Kunst*, Wien, 1929, str. 32; Karl SCHUCHARDT, *Arcona, Rhetra, Vineta*, 2. izdanje, Berlin, 1926, str. 18; isp. još o tome Lj. KARAMAN, nav. dj., str. 33–49, Josip HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, Zagreb, 1939, str. 16–27; Stjepan PANTELIĆ, *Najstarija povijest Hrvata*, Mainz, 1993, str. 20–21.

⁶³ M. PEJAKOVIĆ, nav. dj., str. 284.

dvije trećine odstupa od takva pravila. Zato su prva mjerenja upućivala na posve anarhično, obeshrabrujuće stanje, koje ne može biti upornjakom za ikakvo promišljanje. Potrebno je, stoga, objasniti koja bijahu polazišta, tehničke i druge mogućnosti te kakva su i kolika mjerenja izvršena prije pokušaja izlaganja dosegnutih i mogućih rezultata.

Čovjek se najčešće ne pita na koju stranu svijeta je usmjerena neka crkva, osobito ne ako je takva građevina situirana u zbijenim gradskim četvrtima, među profanim objektima, gdje su je poglavito uvjetovali urbanistički razlozi i okolnosti. No, neke crkve upravo nameću promatraču takvo pitanje. Tada se najprije sjeti besmislica napisanih o orijentaciji crkava u starijim vojnim priručnicima. Ako pak pokuša naći nešto suvislije napisano o tome, naći će se u čudu, jer teško da će gdje nešto određenije naći.

A problem zna biti intrigantan i nametljiv, navlastito u slučajevima gdje se crkve nalaze u neposrednoj blizini jedna drugoj, te se nazorice vidi njihov položaj i međudnos u prostoru. Na otoku Pagu dva su takva lokaliteta. U Lunu starija crkvića Anđela čuvara ima otklon od sjevera 135° , a odmah uz nju podignuta je na jednako tako otvorenu prostoru novija crkva s azimutom 60° . Drugi podobni takav slučaj jest u Staroj Novalji, na lokalitetu Kumić (crkva sv. Marije), gdje je do prije nešto više od sedam i pol stoljeća bilo naselje Novalja, od kojeg su se na površini zemlje očuvala samo dva sakralna objekta: prije nekoliko godina obnovljena crkvića sv. Marije iz XV. stoljeća⁶⁴ i zidine znatno starije crkvice sv. Križa. Posljednja ima otklon od sjevera 60° , a crkva sv. Marije punih 165° . Jednako je s crkvama u Ražancu: župna crkva Gospe od luzara stoji u azimutu 25° , a tik do nje crkvića Gospe od zdravlja 110° . Prispodobne su relacije crkava u Brseču, koje imaju azimute: Crkva sv. Jurja 115° , sv. Križa 347° , sv. Magdalene 80° i sv. Stjepana 20° ; u Plominu sv. Jurja 120° i župna crkva Presveta srca Isusova 230° te grobljanska crkvića 80° ; u Grobniku ž. c. sv. Filipa i Jakova 80° , sv. Trojstva 170° i sv. Križa 120° . Slične su relacije među crkvama u Kastvu, Veprincu, Novom Vinodolskom, Crikvenici i, kao što se iz priloženog pregleda vidi, u drugim mjestima, ali su manje zorne. Upravo te situacije bijahu važan poticaj piscu ovoga priloga da se bavi ovom temom.

Iako su mjerenja izvršena nedovoljnim instrumentarijem⁶⁵ te na geografski vrlo uskom području,⁶⁶ iako se ni na takvu prostoru ne može ponuditi potpuna slika svih sakralnih objekata,⁶⁷ ipak dajemo pregled njihove orijentacije kao ilustraciju rezultata takva prvog

⁶⁴ Obnovu je 1985–1988. godine velikim osobnim marom i trudom izvršio tadašnji novaljski župnik Anton Toljanić, uza svesrdnu potporu i prinos svih župljana. Nažalost, pri tome nisu bili konzultirani stručnjaci, pa su učinjene pogreške.

⁶⁵ U mjerenju je korišten isključivo mali ručni kompas Morin 2000, br. 618 SN 505847, tvrtke Vion, Paris.

⁶⁶ U ovom trenutku nije moguće predvidjeti dokle bi trebalo ići s takvim (naravno, znatno preciznijim) mjerenjem. Grubi orijentiri i realna radna pretpostavka mogu biti toponimi s korijenom Hrvat. No, važnije je odrediti odakle treba početi. Svakako najprije valja vrlo temeljito obraditi jadranski prostor i njegovo zaleđe, odnosno sadašnji južnohrvatski prostor, a zatim ići u svim smjerovima koji budu davali pozitivne rezultate. Nema nikakve dvojbe da bi prvi koraci morali biti na svekolikom hrvatskom otočnom prostoru i u Istri, a odatle zrakasto u unutrašnjost.

⁶⁷ U sadašnjem trenutku, u ratnim okolnostima, u ograničenim mogućnostima kretanja, s umirovljeničkim prihodima, nije se moglo više učiniti.

pokušaja na većoj geografskoj površini, kao zanimljiv očevidnik stanja koji može biti primjenjiv u različite svrhe, kao mogući poticaj za tumačenja i objašnjenja koja su autoru promakla. Pritom je važno upozoriti kako će preciznijim mjerenjem jamačno svi ovdje upisani azimuti varirati nekoliko stupnjeva zbog razlike magnetnog i geografskog pola te zbog činjenice da su azimuti zaokruženi na brojni niz od pet stupnjeva, naime na 5, 10, 15 itd.

Pregled orijentacije crkava u priobalnom području od Zadra do Plomina⁶⁸

Zadar	Crkva sv. Stošije	135 ⁰
	" sv. Šime	135 ⁰
	" sv. Lovre	135 ⁰
Kožino	" sv. Mihovila	50 ⁰
Zaton	" svih Svetih	130 ⁰
Nin	" sv. Nikole	60 ⁰
	" sv. Anzelma i Marcele	135 ⁰
	" sv. Križa	135 ⁰
	" sv. Ambroza	105 ⁰
Vrsi	" sv. Mihovila	135 ⁰
Poljica	" sv. Mihovila	60 ⁰
Ražanac	" Gospe od luzarija	25 ⁰
	" Gospe od zdravlja	10 ⁰
Dinjiška	" sv. Mavara	130 ⁰
Vlašići	" sv. Jerolima	85 ⁰
Povljana	" sv. Jurja	120 ⁰
	" sv. Nikole	80 ⁰
	" sv. Martina (St. Povljana)	50 ⁰
Gorica	" sv. Ante	120 ⁰
Pag	" Uznesenja B. D. Marije (katedralna crkva)	65 ⁰
	" Navješćenja B. D. Marije ⁶⁹	35 ⁰
	" sv. Jurja (u gradu)	145 ⁰
	" sv. Jurja (na vrhuncu sjeverno od grada)	135 ⁰
	Nekadašnja crkva dominik. samost.	140 ⁰

⁶⁸ Iz razloga navedenih u prijašnjoj bilješci ovo usko primorsko područje nije u cijelosti obuhvaćeno. Izostao je cijeli potez uz jadransku magistralu od Zadra do Senja, na kojem su osobito zanimljive crkvene građevine u Posedarju, Rovanijskoj, Pakleničkom Starigradu, Karlobagu i Jablancu, ali i u svim ostalim usputnim mjestima. Ispušteni su, nažalost, i u dostupnim krajevima neki objekti na otvorenim prostorima, primjerice u Vinodolu, dakle oni koji bi za tezu ovoga rada mogli biti vrlo zanimljivi, pače indikativni. Jednako se može govoriti o crkvama na Krku, Cresu, Lošinj i Rabu.

⁶⁹ Samostanska crkva časnih sestara Benediktinka građena je u azimutu 130⁰. Kada je probijanjem vrata s ulične strane i građnjom zatvorenog galerijskog prostora po uzoru na Crkvu sv. Marije u Zadru otvorena za javnost, tada je promijenjena njezina orijentacija za četvrtinu kruga, pa je utvrđena sadašnja njezina usmjerenost.

Pag	Crkva uznesenja B.D. Marije (Stari Grad)	135 ⁰
Kolan	" sv. Luke	90 ⁰
	" sv. Vida (najviši vrh Paga)	75 ⁰
Metajna Zubovici	" sv. Duha	65 ⁰
	" sv. Jerolima	85 ⁰
Caska	" sv. Pohodenja Marijinog Bezgrešnog začeca B. D. Marije	100 ⁰
	" sv. Jurja	45 ⁰
Novalja	" sv. Ante	145 ⁰
	" sv. Katarine	25 ⁰
	" Majke Božje od luzara sv. Ivana i Pavla (Rtić, bazilika)	70 ⁰
	Ranokršćanska crkva u Gaju Stomorica (Gajac)	60 ⁰
	Crkva sv. Ante (Pustinjaka i Padovanskog u Novaljskom polju)	75 ⁰
	" sv. Mihovila (Mihovilje, Škuncini stani)	85 ⁰
Stara Novalja	" sv. Vida (Vidasovi stani)	40 ⁰
	" Uznesenja B. D. Marije (Vidasovi st.)	75 ⁰
	" sv. Ivana (Šonjevi stani)	55 ⁰
	" sv. Marije	45 ⁰
Lun	" sv. Križa	165 ⁰
	" sv. Petra i Pavla Petrika (ruševina)	60 ⁰
	" sv. Martina	55 ⁰
	" Anđela Čuvara	85 ⁰
Veli Lošinj	" sv. Jerolima	95 ⁰
	" sv. Jurja (Gurijel) sv. Nikole i sv. Ane ⁷⁰	135 ⁰
Lubenice (Cres)	" sv. Josipa	60 ⁰
	" sv. Nedeje	75 ⁰
	" sv. Antona Pustinjaka	70 ⁰
	" Majke Božje Svjećnice	55 ⁰
Lubenice (Cres)	" sv. Stjepana (grobljanska)	50 ⁰
	Crkva sv. Jakova	40 ⁰
		60 ⁰

⁷⁰ Po predaji, to je najstarija lošinjaska crkva. Njezin izvorni titular je sv. Nikola i građena je izvorno s odklonom od sjevera 218⁰. Kasnije je »okrenuta« za 180⁰, tako da joj je na apsidijalnom prostoru dograđeno pročelje, a na pročelju dograđena apsida. Jamačno je tada dobila i drugog titulara, a svakako i sadašnju orijentaciju 38⁰.

Senj	" Uznesenja B. D. Marije	165 ⁰
	" Navještenja B. D. Marije	165 ⁰
Novi Vinodolski	" sv. Filipa i Jakova	130 ⁰
	" sv. Mikule	30 ⁰
	" sv. Trojice	125 ⁰
Bribir	" sv. Ivana	45 ⁰
	" sv. Petra i Pavla	85 ⁰
	" sv. Antona	85 ⁰
	" sv. Martina (Podskoči)	115 ⁰
	" sv. Roka (Podgori)	65 ⁰
Drivenik	" sv. Dujma	115 ⁰
	" sv. Stipana	130 ⁰
Belgrad	" Majke Božje Snježne	30 ⁰
Kostelj	" sv. Križa	150 ⁰
Tribalj	" Bezgrešna začeca B. D. Marije	135 ⁰
Grizane	" sv. Martina	50 ⁰
Kričina	" sv. Ane	50 ⁰
Barci	" sv. Roka	55 ⁰
	" sv. Ane	140 ⁰
Zagori	" sv. Lucije	95 ⁰
	" sv. Fabijana (raskršće za Bribir)	120 ⁰
Crikvenica	" sv. Antona	25 ⁰
	" Uznesenja B. D. Marije	125 ⁰
Selca	" sv. Katarine	50 ⁰
	" sv. Josipa	60 ⁰
Dramalj	" sv. Jelene	135 ⁰
Sv. Jakov (Jadranovo)	" sv. Jakova	145 ⁰
Bakar	" sv. Margarite	130 ⁰
	" Majke Božje	100 ⁰
	" sv. Andreja	125 ⁰
Bakarac	" sv. Petra i Pavla	110 ⁰
Kraljevica	" sv. Nikole	115 ⁰
	" sv. Katarine	120 ⁰
Križišće	" Presvetog Srca Isusova	50 ⁰
Hreljin	" sv. Jurja	50 ⁰
	" sv. Jurja (Stari grad)	115 ⁰
Praputnjak	" sv. Josipa	50 ⁰
Krasica	" Majke Božje Karmelske	45 ⁰
Sv. Kuzma	" sv. Kuzma i Damjana	70 ⁰
Sušacka Draga	" sv. Ante Pustinjaka	145 ⁰
	" sv. Jakova	120 ⁰
Rijeka	" Uznesenja B. D. Marije	110 ⁰
	" sv. Vida	30 ⁰
	" Presvetog Srca Isusova (Zamet)	100 ⁰

Rijeka	Crkva Majke Božje Karmel- ske (D. Drenova)	60 ⁰
	" sv. Jurja (G. Drenova)	310 ⁰
	" Majke Božje (G. Dre- nova, na brdu)	320 ⁰
	" sv. Mateja (Viškovo)	325 ⁰
	" Majke Božje Trsatske (Sušak)	65 ⁰
	" sv. Križa (Sušak)	30 ⁰
Donje Jelenje	" sv. Mihovila Arkandela	190 ⁰
Grobnik	" sv. Filipa i Jakova	80 ⁰
	" sv. Trojstva	170 ⁰
	" sv. Križa	120 ⁰
Cernik	" sv. Bartula Apostola	115 ⁰
Kastav	" sv. Jelene	65 ⁰
	" sv. Sebastijana	80 ⁰
	" sv. Trojice	75 ⁰
	" sv. Lucije	170 ⁰
	Crkvina	360 ⁰
Klana	Crkva sv. Roka	120 ⁰
	" sv. Jerolima	290 ⁰
	" sv. Mihovila	80 ⁰
Opatija	" sv. Jakova	120 ⁰
Volosko	" sv. Roka	65 ⁰
Juš ići	" Majke Božje od zdravlja	190 ⁰
Brešca	" sv. Josipa	55 ⁰
Žejane	" sv. Andrije	105 ⁰
Zvoneče	" sv. Antona	65 ⁰
Mune	" sv. Magdalene	190 ⁰
	" sv. Križa	75 ⁰
Veli Brgud	" sv. Kuzme i Damjana	150 ⁰
Lipa	" sv. Jelene	130 ⁰
Škalnica	" sv. Vinka	60 ⁰
Breza	" Majke Božje	160 ⁰
Lisac	" sv. Jurja	130 ⁰
Rukavac	" sv. Luke	45 ⁰
Pužev Breg	" sv. Ane	60 ⁰
Lovran	" sv. Mikule	115 ⁰
Liganj	" sv. Roka	65 ⁰
Veprinac	" sv. Marka	110 ⁰
	" sv. Ane	130 ⁰
	" sv. Marije	140 ⁰
	" sv. Ane	90 ⁰
Poljane	" sv. Petra	15 ⁰
Mošćenice	" sv. Andrije	95 ⁰
	" sv. Sebastijana	225 ⁰
	" sv. Bartula	230 ⁰
Sv. Jelena	" sv. Martina	65 ⁰
	" sv. Jelene	85 ⁰

Golovik	Crkva sv. Mikule	85°
Brseč	" sv. Jurja ⁷¹	115°
	" sv. Križa	345°
	" sv. Magdalene	80°
	" sv. Stjepana	20°
Zagorje	" sv. Katarine	25°
Plomin	" sv. Jurja	120°
	" Presvetog Srca Isusova	230°
	" Grobljanska crkvice	80°

Iz ovoga pregleda očita je terenska partikularnost uzorka te dislociranost bogomolja i unutar gradskih jezgara, i na slobodnim ruralnim prostorima. No, bitno je istaknuti kako su obuhvaćene crkve iz svih razdoblja, od ranokršćanskih do onih koje su zidane u najnovije vrijeme, prve kao komparativni element, a druge kao mogućnost da je na tome istom mjestu možda bilo pogansko svetište. U idućem pomnijem, sveobuhvatnom i tehnički meritornijem istraživanju morat će se postupiti vjerojatno na isti način, tj. jednakim mjernim tretmanom svih crkvenih građevina na području istraživanja, kako bi se dobio a) opći pregled stanja; b) da pri eventualnom sumiranju i zaključivanju nema tereta nepotpunosti; c) da se u početnoj fazi istraživanja izbjegne svaka nepromišljena i neutemeljena selektivnost u smislu odabira i izostavljanja nekih objekata. Tek će potpunost istraživanja i singularni pristup svakom objektu (istraživanje povijesti gradnje i onoga što je bilo prije nje) dati potrebnu sigurnost za takav postupak.

Iz istih je razloga bilo uputno navesti sve u ovoj prigodi posjećene objekte, kako bi se dobio uzorak stanja (makar i nepotpun) na određenom području, koji može potaknuti daljnji istraživački napor. Zbog takvih svojstava uzorka moraju se u ovoj prigodi izostaviti zanimljive razlike u orijentaciji crkava istih titulara, primjerice sv. Mihovila u Vrsima, Poljicama, Novalji (Škuncini stani) i Klani. Slične prispodobe moguće su s crkvama sv. Jurja, sv. Vida, sv. Jelene, sv. Nikole i mnoge druge. No, bez opsežnijeg istraživanja nije uputno ništa određenije reći, jedino da put takvih komparativnih istraživanja jamačno vodi jasnijem određenju problema, a time i putu za njegovo rješenje.

VI.

Postavlja se pitanje što je uopće pokazalo izvršeno mjerenje?

Doista, na prvi pogled čini se kako na temelju izložena pregleda orijentacije crkava nije moguće ništa pouzdanije zapaziti. Ipak valja pokušati sustavno predočiti rezultate mjerenja.

⁷¹ Ova je crkva jamačno doživjela slične preinake kao i one u Pagu i Velom Lošinjju (v. dvije prethodne bilj.). Vjerojatno je njezina izvorna orijentacija bila 30°.

U tu svrhu će poslužiti ovaj

Sumarni pregled orijentacije crkava

Azimet	Broj crkava	Azimet	Broj crkava
1 – 10 ⁰	–	181 – 190 ⁰	3
11 – 20 ⁰	2	191 – 200 ⁰	–
21 – 30 ⁰	8	201 – 210 ⁰	–
31 – 40 ⁰	4	211 – 220 ⁰	–
41 – 50 ⁰	15	221 – 230 ⁰	3
51 – 60 ⁰	15	231 – 240 ⁰	–
61 – 70 ⁰	13	241 – 250 ⁰	–
71 – 80 ⁰	12	251 – 260 ⁰	–
81 – 90 ⁰	10	261 – 270 ⁰	–
91 – 100 ⁰	6	271 – 280 ⁰	–
101 – 110 ⁰	6	281 – 290 ⁰	1
111 – 120 ⁰	16	291 – 300 ⁰	–
121 – 130 ⁰	12	301 – 310 ⁰	1
131 – 140 ⁰	13	311 – 320 ⁰	1
141 – 150 ⁰	7	321 – 330 ⁰	1
151 – 160 ⁰	1	331 – 340 ⁰	–
161 – 170 ⁰	5	341 – 350 ⁰	1
171 – 180 ⁰	–	351 – 360 ⁰	1
Svega	145		12

Ukupno je sonđaznim istraživanjem obuhvaćeno 157 crkava. Očito je iz gornjeg pregleda kako su objekti orijentirani u azimutu od 181⁰ – 360⁰ iznimke, koje, koliko god mogu biti zanimljive, ne mogu ući u krug onih u kojima se zasada može prepoznati ili naslutiti nešto zajedničko. Pače, takvima još treba pribrojiti i crkvene građevine usmjerene u azimutu od 1⁰ – 40⁰ te od 151⁰ – 180⁰. To znači da se zasada, po ovom mjeranju, za eventualne radne hipoteze uzimaju samo crkve orijentirane u azimutu od 41⁰ – 150⁰, gdje je njihova glavnina, odnosno njih 125 ili 73 posto, tj. gotovo tri četvrtine sakralnih objekata što su usmjerene prema nepunoj trećini horizonta, gotovo ravnomjerno s obje strane geografskog istoka.

U toj glavnoj aglomeraciji crkava dvije su karakteristične skupine. Prvu tvori 65 kojih se orijentacija kreće u azimutu od 41⁰ – 90⁰, i kojih je više od 41 posto. Orijehtacija druge brojne skupine od 48 crkava (30,6 posto) kreće se u azimutu od 111⁰ – 150⁰. K tome, znakovito je kako vrlo malo crkava ima orijentaciju prema geografskom istoku, što bi trebao biti kanon, pa ako se pribroje i orijentacije prema mjesnom istoku u ravnodnevnicu, njihov broj ne doseže ni 8 posto. Upravo zbog toga mali broj crkava u azimutu 91⁰ – 110⁰ nije uključen u jednu od navedenih skupina, jer, sada barem teorijski, prije tvori razdjelnicu, nego sastavnicu njihovu.

Spomenuti broj uzoraka na razmjerno uskom priobalnom području, uključujući od otoka samo Pag te neznatan dio Cresa i Lošinja, budući da mjerenja bijahu tek informativna i nedovoljno precizna, ne daje mogućnost za pouzdanije zaključivanje, ali dopušta pretpost-

avku da će se zbog geoastronomskih funkcija koje su imala starohrvatska poganska svetišta i njihovi kasniji kršćanski baštinici mjesni istok češće nalaziti u jednoj od dijagonala objekta, a rjeđe u njegovoj uzdužnoj osi. Da jedna solucija ne isključuje drugu, pokazuje crkvena građevina s prozorčićem na sredini apside. Takav smještaj prozorčića (nerijetko jedinog na objektu) sugerira mjesni istok u uzdužnoj osi građevine, primjerice na crkvi sv. Vida (75⁰) na najvišem vrhu otoka Paga.⁷² Međutim, bez pomnijih mjerenja, kalendarski ugođenih, neće se moći ustanoviti prava funkcija toga prozorčića, osobito zato što niti njegove bočne strane ne sugeriraju simetralu objekta, niti klupčica, nagnuta unutra preko 30⁰ sugerira samo zraku izlazećeg sunca. Među drugim sličnim crkvicama što imaju prisposodbeni prozorčić na apsidi, na Pagu, navlastito na njegovoj južnoj polovici, valja istaknuti crkvicu sv. Martina u Staroj Povljani, koja svojim položajem u azimutu od 50⁰ nikako ne dopušta da je zraka izlazećeg sunca u njezinoj simetrali, nego jamačno u nekoj njezinoj dijagonali.

Dvije spomenute skupine crkvice svojim otklonom od pravoga pa i od mjesnoga istoka najzornije pokazuju kako orijentaciju sakralne građevine treba tretirati kao ozbiljnu uputnicu u mogućnost da je na istom lokalitetu bilo nekada pogansko svetište. Naravno, ne uvijek i ne svugdje, jer među njima ima i onih koje su tako orijentirane zbog pokušaja da ih se usmjeri prema Jeruzalemu ili Rimu, nerijetko pogrešna ili neprecizna pokušaja. Zato tu činjenicu za neki sakralni objekt, činjenicu da je ona arhitektonski baštinik prijašnjeg poganskog svetišta, valja svaki put utvrđivati pojedinačno, svestrano i multidisciplinarno.

Pri tome, dvije skupine crkvenih objekata sa spomenutim otklonom od geografskog i mjesnog istoka upozoravaju kako razlike u orijentaciji nastaju više zbog toga što se zraka izlazećeg sunca nije uzimala za određivanje uzdužne osi objekta, nego, kako je rečeno, za odrednicu neke njegove dijagonale ili druge mjerne vrijednosti u tlocrtu, u konstrukciji ili pak u bogoštovnom programu objekta, kako kaže Pejaković.⁷³ U novijim crkvama u kojima se od svega toga očuvala eventualno samo orijentacija prvotnog objekta, a vjerojatno niti jedna druga izvorna dimenzija prvotne starohrvatske građevine, predočene razlike unutar dviju navedenih skupina ovise jamačno poglavito o tome bijaše li polazni lik (lik tlocrtne jezgre na kojem se određuje dijagonala) kvadrat ili pačetvorina, tj. kakav bijaše odnos među stranicama u pačetvorinama. Što duljina pačetvorine bijaše veća u odnosu prema njezinoj širini, to je otklon od mjesnog istoka na dan titulara crkve vjerojatno bio manji, i obratno. Najveći otklon orijentacije objekta od mjesnog istoka omogućuje dijagonala kvadratne tlocrtne osnove.

Takva dispozicija stavlja pred istraživača velik broj postojećih sakralnih objekata. Postavlja se pitanje čemu istraživati sve te crkvene građevine, kad se za mnoge zna vrijeme i način postanja te kad nema vidljivih tragova o nekim prijašnjim poganskim svetištima na takvim mjestima. Valja odgovoriti kako je u našim prilikama bolje poći od pretpostavke duge, donedavne opstojnosti poganskih kulturnih i magijskih mjesta te da je najveći broj sadašnjih

⁷² Rijetko koja crkva kao ova sugerira svoju geoastronomsku opservatorijsku funkciju. Građena je od lijepo tesana kvadratna kamena, ima na sebi samo jedan prozor, okrenut na klimatološki najnepovoljniju stranu, prema buri.

⁷³ M. PEJAKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 268–296.

crkvenih objekata nastao na njima u bližoj ili daljoj prošlosti upravo zato da se nadvlada njihov utjecaj, potare njihova moć. Napokon, ne treba li u široko rasprostranjenom glagoljaštvu diljem hrvatskih (i slovenskih!) prostora sve do reforme Crkve u tijeku XVII. i XVIII. stoljeća vidjeti u određenom smislu konzervatora drevnih pučkih tradicija, pogotovo dok ne bijaše glagoljaških svećeničkih učilišta?

Ukorijenjenost posvećenih mjesta na istim lokalitetima tolika je i takva (prije dvije godine reče mi jedan Kolanjac kako je svojedobno bio nakanio posaditi masline na svom pašnjaku u neposrednoj blizini ruševne crkvice, ali je odjednom »izgubio snagu« i nije mogao to učiniti) da nove građevine nerijetko slijede i prostornu orijentaciju prvotnih. Dosta je samo uzeti primjere obnove crkvenih objekata poslije drugoga svjetskog rata (npr. nova crkva u Žejanama), a sigurno će tako biti i poslije ovoga rata. I nije riječ samo o imovno-pravnim ili nekim drugim olakšicama vezanim uz nekadašnju građevinu, nego poglavito o duhovnoj potrebi da se na istom mjestu digne isti, prvotni objekt, makar u nekoj svojoj emanaciji. Možda je najbolja ilustracija stapanja staroga svetišta s novim Svetovidov sunčani lik uz Otkupiteljjev razapeti lik kao ravnopravni znamen na pročelju ponad vrata crkvice sv. Jelene u istoimenom naselju kod drevnih Mošćenica u istarskoj Liburniji. Da nam je samo doznati koliko je sličnih simbola skinuto s crkava poslije Tridentinskog koncila!

VII.

Ako se cijeli ovaj napis shvati kao mogući poticaj za buduća istraživanja svetišta, vjere, duhovnosti i civilizacijskih dosegâ starih Hrvata, onda još štogod valja dometnuti. Nema nikakvih dokaza da bi dualizam bio opća svugdjevrijedeća vjerska praksa u drevnih Hrvata, barem ne u tom smislu da su sva njihova svetišta uvijek i obvezatno bila sukladna Peiskerovoj teoriji, odnosno scenografskoj shemi. Stoga, naravno, nije uputno u svakom objektu vidjeti ili pokušati prepoznati elemente Peiskerove scenografije tih svetišta. Valja, naime, poći od toga da je dugo tinjanje poganskih kultova na našim prostorima značilo trošenje njihova sadržaja u vremenu, značilo blijedenje kulturnih i teoloških čina i poimanja, značilo siromašenje, preinaku i zbrku prvotnih vrijednosti u korist magijskih sadržaja, što je moralo imati odraza i u dualističkom konceptu takvih svetišta.

Uostalom, napredujuće pobjedničko kršćanstvo potiskivalo je vjeru drevnih Hrvata tako da se ona morala povlačiti s istaknutih geografskih položaja na kojima bijahu njezina svetišta na sve zaibitnije lokalitete, gdje je njihova scenografija sve teže prepoznatljiva i napokon u ona mjesta gdje takve scenografije uopće nema. Svetilišni dualizam mogao je u nekim krajevima, pa i na širokim prostorima biti zametnut, zaboravljen, ili navlaš maskiran. Nije li strašni i moćni Daeva na širokom europskom prostoru pretvoren u krhku djevojku koja – braneći ljudsko dostojanstvo, integritet, ljubav i krepost – pred nasilništvom odlazi u smrt (Djevin skok, Skočidjevojka, Jungfernsprung)? Tako valja pretpostaviti da se i pogansko svetište naposljetku moralo skrasiti u neprepoznatljivu ambijentu, možda čak u obrnutoj scenskoj izvedbi.

Trenutni stupanj istraženosti ne dopušta ikakav pojedinačni popis sadašnjih crkvenih zgrada koje su podignute na poganskim supstratima, a pogotovo ne opis njihova nekadašnjeg kultnog značenja. Sada to nije moguće, niti je uputno činiti, ali neke naznake ipak mogu biti poticajne. U tom smislu već je dosta učinio I. Pilar,⁷⁴ ali, nažalost, do sada ne bijaše rezonance na njegove poticaje. Osobito se bavio Grobnišćinom. No, svakako valja istaknuti crkvicu

sv. Križa, zanimljivu zbog njezine starine i glagoljskog inskripta, a za ovu temu pogotovo zbog njezina smještaja i orijentacije, koji sugeriraju da je tu nekada moglo biti Bjelbogovo svetište. Naime, idealno se uklapa u Peiskerovu scenografiju: stoji s lijeve strane Rječine, a na suprotnoj desnoj strani, na jednako istaknutoj točki iznad Drenove, podignuta je u novije vrijeme kapelica, orijentirana gotovo prema sjeveru (320°), koja bi idealno mogla odgovarati kao nekadašnje štovalište Crnboga. Na području Grobnišćine moguće su i druge hipotetske verzije za buduća istraživanja, navlastito na relaciji crkava sv. Trojstva i sv. Filipa i Jakova, te na relaciji s crkvama u Cerniku i Donjem Jelenju.

U ovoj prigodi valja također spomenuti riječkog sv. Vida. Sam naziv toga svetišta kršćanski je supstitut za starohrvatskog Svetovida. Vjerojatno će se upravo taj gradski lokalitet pokazati kao najstariji i najstameniji dokaz hrvatstva Rijeke nakon uništenja liburnsko-rimske Tarsaticae. Sv. Vid, Svetovidov nadomjestak samo zbog sličnosti imena (s. Vito – sv. Vid), patron je grada Rijeke. Njegov hram ima indikativnu orijentaciju (30°) na koju, s obzirom na to da je zgrada na posve otvorenu prostoru gradskog Trga, nisu utjecale druge zgrade ili drugi urbanistički imperativi. Što je vrlo značajno, nalazi se na trgu koji je danas obilježen imenom Grivica, a izvorno se taj lokalitet vjerojatno morao zvati samo Glavica.⁷⁵ Naime, većina lokaliteta na kojima se nalaze crkvice posvećene sv. Vidu su vrhunci planina ili manjih uzvišica. Postojali su teološki i kulturni razlozi da se Svetovidovo svetište smješta na glavice, jer on ne bijaše samo bogom svjetla, nego ujedno bogom životne energije, stvaranja, rasta, bogom plodnosti.

Scenografija riječkoga Svetovidova svetišta podrazumijeva da ono ima pranjaka oprečne boje. Po Peiskerovoj shemi, trebalo bi se nalaziti s druge strane Rječine, na Trsatu ili, možda, još prije na Sušaku, na mjestu crkvice sv. Križa, koja ima istu orijentaciju (30°) kao i riječka crkva sv. Vida. Budući da je lijeva strana rijeke određena za Bjelboga, znači da je njegovo stanište i svetište prvotno bilo na Sušaku, a da je na riječkoj Glavici bilo svetište Crnboga, a ne Bjelboga, odnosno Svetovida. Sad nije moguće pouzdano reći kako je došlo do te inverzije. No, ako se prisjetimo da je na području Rijeke izvršena još jedna toponomastička inverzija, da se ime antičke Tarsaticae preselilo s desne obale na ušću Rječine i popelo na hrvatski Trsat, onda smo jamačno već blizu rješenja. K tome, valja pripomenuti kako još ima primjera istovrsne inverzije Bjelbogovih i Crnbogovih svetišta, ali i to da je, osim navedene, moguća i posve drukčija scenografija starohrvatskih poganskih svetišta na području Rijeke.⁷⁶

U arealu ove sonde ima još mnogo mjesta čije crkve sugeriraju takvu scenografiju nekadašnjih poganskih svetišta. Među njima je osobito znakovit Senj, s obje svoje glavne crkve posvećene Bogorodici. Prvi tome bi crkva Majke Božje na Artu bila na mjestu nekadašnjeg Bjelbogova oltara, a senjska katedrala na mjestu Crnbogova oltara. Simptomatično je da obje crkve imaju potpuno istu orijentaciju, naime 165°. Slično je u Novom Vinodolskom, gdje je

⁷⁴ I. PILAR, nav. dj., str. 28–30.

⁷⁵ Kako je od riječke Glavice nastala Grivica riješit će jezikoslovci, a možda još prije riječki historičari ili arhivisti.

⁷⁶ Tako je, primjerice, moguće tražiti nekadašnje Bjelbogovo svetište s druge strane danas ulicom pokrivena potoka iza katedrale sv. Vida, negdje na položaju Kalvarije. Ali postoje i druge mogućnosti.

sadašnja župna crkva vjerojatno daleki baštinik nekadašnjega Bjelbogova svetišta, a prispodobno tome se može govoriti o nekadašnjoj pavlinskoj crkvi u Crikvenici. Jednako se hipotetički mogu prepoznavati iskoni crkava diljem cijeloga Vinodola, zatim u Kastvu, Mošćenicama i Brseću te na mnogim drugim lokalitetima.

Na otoku Pagu ima više takvih mjesta. Pilar i Šonje su već pisali o sv. Vidu, dualističkom svetištu na najvišem otočnom vrhuncu.⁷⁷ Vjerojatno se na isti način može govoriti o relaciji nekadašnjih kulturnih štovališta u starom i suvremenom gradu Pagu, o relaciji crkvice sv. Jurja u Caski prema imponantnom kraškom ponoru koji nosi vrlo signifikantno ime Ivča jama (što je moglo nastati od Daeva > Divča > Ivča, a to znači da je prvotno označivalo Daevin, odnosno Crnbogov brlog), te u Novalji o relaciji crkve na Rtiću što s jugozapada zatvara Novaljsku dragu s mjesnom župnom crkvom sv. Katarine. Ovo zaslužuje nešto šire obrazloženje. Arheološki su nalazi dokazali da je kasnoantička Kisa na tlu današnje Novalje u doba selidbe naroda bila srušena, što se očituje u ostacima ranokršćanske basilicae urbanae.⁷⁸ Na istu prostoru podignuta je poslije znatno manja crkva, skoro iste usmjerenosti i posvećena istom titularu, Majci Božjoj.⁷⁹ U međuvremenu, novi su gospodari podigli poganska svetišta na mjestu današnje crkve sv. Katarine i spomenute crkve imponantnih dimenzija na Rtiću, u starom groblju kod Jaza,⁸⁰ posvećene rimskim mučenicima, braći sv. Ivanu i Pavlu.⁸¹ Kada je kršćanstvo konačno prevladalo, nakon što je obnovljena crkva Majke Božje, ali znatno manjega gabarita od velebne prethodnice,⁸² trebalo je nadvladati poganske kultove. U samom gradu, na mjestu Crnbogova svetišta, podignuta je crkva mudroj kršćanskoj kreposnici i junakinji Katarini, a izvan mjesta na Rtiću, u Bjelbogovu štovalištu, podignuta je druga crkva. Jamačno, njezina veličina odražava ne samo moć kršćana u to doba, nego i jaku ukorijenjenost poganskog kulta koji se njome trebalo potrti.

⁷⁷ I. PILAR, nav. dj., str. 49–50. piše kako nije bio na Pagu, nego da je »svetište otkrio kartografski (...), a ostale podatke pribavio sebi pismeno.« O djelu A. ŠONJE v. bilj. 52.

⁷⁸ Boris ILAKOVAC, *Apsidni mozaik starokršćanske bazilike u Novalji*, materijali, XVIII, Bitola, 1978, str. 127–135.

⁷⁹ ISTI, *Unbekannte Funde aus Novalja*, Atti del IX. Congresso Internazionale di Archeologia Christiana (Roma, 21–28 settembre 1975), Roma 1979, str. 333; Anđelko BADURINA, *Ranokršćanski relikvijar iz Novalje*, Materijali, 12, Zadar, 1976, str. 283 i d.

⁸⁰ Jaz je nasip između poluotoka Rtića (koji se na zemljopisnim kartama posve pogrešno označuje terminima Vrtlič ili Vrtić) što s južne i jugozapadne strane zatvara Novaljsku dragu i nekadašnjeg otočića uz samu nutarnju obalu Rtića. Otočić je time pretvoren u poluotočić, poznat pod nazivom Puntina. Jaz je sada sinonim za cijeli taj lokalitet, naime za Puntinu, za peteljku koja je veže s otočnim kopnom i za samo obližnje kopno na kojem je do prije tridesetak godina bilo staro novaljsko groblje.

⁸¹ A. ŠONJE, *Altchristliche Basiliken in Novalja (auf der Insel Pag)*, Akten des VII internationalen Kongresses für christliche Archäologie, Trier, 1965, str. 697–700, navodi kako su dimenzije te građevine 32,35 x 12,50 m.

⁸² B. ILAKOVAC, *Apsidni mozaik*, str. 127, utvrdio je samo promjer apside gradske bazilike u nekadašnjoj Kisi, koja je imala promjer 1305 cm, pa je logično pretpostaviti da je to ujedno bila širina srednjega broda. Posve je pouzdano utvrđeno da je bazilika imala dva pobočna broda, jer je na području desnog pronađen podni mozaik koji je, nažalost, uništen (v. o tome N. CRNKOVIC, *Zašto propadaju paški arheološki dragulji*, Vjesnik, 15. i 16. prosinca 1993). Na temelju toga može se aproksimativno procijeniti da je kisanska (novaljska) gradska bazilika bila široka 25–30 m, a duga 50–60 m. Odnos pak kasnoantičke i starohrvatske crkve očituje se na fotografiji i na crtežu što ih je izradio i objavio B. Ilakovac na navedenu mjestu.

VIII.

Na nedavno održanom znanstvenom skupu o gradu i otoku Pagu⁸³ s osobitim sam zanimanjem slušao referat o bizantskim utvrdama na tome prostoru te terenska razlaganja našeg vodećeg stručnjaka za pretpovijesnu arheologiju o gradinskim naseljima i refugijima na južnom dijelu otoka. U oba izlaganja, a i u raspravi, bio je istaknut sv. Juraj, lokalitet s istoimenom crkvicom spomenut u već citiranu Pilarovu tekstu. Kako oba arheologa, usmjereni svojom specijalnošću, nisu spomenuli arheološke tragove iz starohrvatskog razdoblja na tome lokalitetu, odlučio sam, potaknut upravo Pilarovim kazivanjem, pohoditi taj spomenički kompleks.

Za mene nije bilo nikakve dvojbe da na njemu postoje tragovi starohrvatske arhitekture, jer to govori samo njegovo ime. Sv. Juraj, oklopljeni kršćanski konjanik koji kopljem probada zmaja, uz sv. Vida koji je imenom toliko nalik starohrvatskom Svetovidu, najčešći je kršćanski supstitut na razvalinama svetišta poganskih kultova, jer on je simbol bojovničke pobjede nad poganstvom.⁸⁴ Valjalo je, dakle, pohoditi to mjesto. Tako sam se, zajedno sa svojim paškim prijateljima, prof. Ivom Fabijanićem i novinarom Ivom Palčićem, popeo na vrhunac što se tako jasno ističe u kamenoj čistoći paškog krajobraza.

Utvrđeno stanište sv. Juraj nalazi se sjeverno od grada Paga, s blagim otklonom prema istoku. Smješteno je na onom poluotoku (cijeli ovaj otok sastoji se od poluotoka te je zbroj njihove površine veći od temeljne otočne mase) što s jugoistočne strane zatvara Paški zaljev i sužava ulaz u njega kroz Paška vrata. Nalazi se gotovo u geometrijskom središtu toga trokutastog poluotoka te je s drugih strana, navlastito zbog strmih i nepristupačnih obala na burnoj strani, gotovo nedostupno. Opisivanje tvrđave izvan je teme ovoga napisa. Zadovoljimo se stoga konstatacijom da ima površinu više od 2000 m², da su joj bure i posolica, ljetna jara i tutanj svih vremenskih nepogoda posve erodirali zidine te nad površinom stoje tek neznatni njihovi ostaci, a sve ostalo su teško razaznatljivi tragovi temelja.

Kome atribuirati njezinu gradnju?

Ne upuštajući se u moguće pretpovijesne poticaje za nastanak gradinskog naselja na tome mjestu, čovjek se mora zapitati zašto bi Bizant na njemu gradio tvrđavu? Ako se krene od prethrvatskog doba, od Justinijana, može se samo jedno reći: zvuči posve nevjerojatno, apsurdno, da bi taj car koji, poradi ponovnog posvoja Rimskog Carstva vodi i pokreće velike vojne pothvate od Perzije do Tunisa te od Italije do Španjolske, na nedostupnim kamenim pustolinama kvarnerskih i dalmatinskih otoka gradio skupe obrambene objekte s kojih se ne vide plovni putovi, s kojih se na njih nikako ne može utjecati, a kamoli ih štiti. I ne samo tada, nego nikada poslije nije ta tvrđava mogla biti branom bizantskog državnog ili gospo-

⁸³ Znanstveni skup u povodu 550. obljetnice početka gradnje novoga (današnjeg) grada Paga, pod naslovom *Pag u prošlosti i sadašnjosti* priređen je pod pokroviteljstvom HAZU, u organizaciji Filozofskog fakulteta u Zadru, a održan je 21–23. listopada 1993. godine.

⁸⁴ Uza sv. Jurja, valja također u toj funkciji spomenuti podjednako česte starohrvatske kršćanske titulare: sv. Martina, sveca ratnika i sv. Mihovila, duhovnog bojovnika.

darskog interesa na ovim prostorima.⁸⁵ Nasuprot tome, kada Bizant gradi Palacol i Vrgadu, to je jasno i razumljivo, jer te tvrđave stoje na longitudinalnom plovnom putu po Jadranu za koji je Bizant životno zainteresiran i štiti ga. Bizant, dakle, kao pomorska velevlast u razdoblju od VI. do kraja XII. stoljeća ne može imati motive za gradnju fortifikacijskog objekta na nedostupnoj paškoj vrleti, za gradnju sv. Jurja ponad današnjega grada Paga... Iz istih razloga nije to mogla biti ni Venecija u kasnijim stoljećima.

Preostaje da graditelje sv. Jurja, tvrđave i crkvice u njoj, vidimo samo u Hrvatima. Rečeno je kako na to, navlastito u okviru ove teme, upućuje već ime. No, odmah se postavlja pitanje: zašto bi građevina koja je za državni ili gospodarski interes Bizanta i Mletaka bila nesuvisla, mogla Hrvatima biti logična, korisna i potrebna? Jednostavno, Hrvati brane svoje tlo i teritorijalne vode oko njega, ali ne mogu – a nemaju ni dugoročnog interesa – zapriječiti međunarodnu komunikaciju kroz njega. U škarama takvih opreka oni su u čestoj pogibelji. Zato sv. Juraj nije napadačka, nego krajnja obrambena točka, pribježište u slučaju opasnosti, refugij poglavito za nejačko i nevojačko žiteljstvo. Zato je smješten na klisurasti vrhunac iznad kamenjarske pustoline. I čini se da je u davnim, povijesno tamnim vremenima više puta služio svrsi, jer zašto bi se inače tako dugo održao kao kulturno mjesto?

Valja ipak još vidjeti što o hrvatskoj provenijenciji cijeloga građevinskog kompleksa sv. Jurja govori sakralni objekt na njemu istoga imena.

Prije 50 godina istražio ga je naš poznati povjesnik umjetnosti Ivo Petricioli. Od petnaestak starohrvatskih crkvice na Pagu, koje je on tada opisao, sv. Juraj mu se čini najstarijim. Piše: »Crkva je jednobrodna s dubokom potkovastom apsidom. Po odnosu širine (cca 3 m) prema dužini (cca 7 m) i dub. apside (cca 3 m) djeluje kao hodnik. (...) Ta crkvice bez sumnje ide u red naših preromaničkih i ranoromaničkih crkvice slobodnih oblika. To potvrđuje njen originalni i nepravilni tlocrt, slijepi lukovi i pilastri bez imposta i rustično zidanje...«⁸⁶ Ako takav opis oplemenimo Pejakovićevim prosudbama o starohrvatskom sakralnom graditeljstvu, o paškoj crkvi sv. Jurja zaista možemo govoriti kao o, zasada, najstarijem svjedoku hrvatske arhitekture na otoku Pagu. Tako zaista dobivamo početnu točku za istraživanje drevnoga hrvatstva na otoku te na širim kvarnerskim, dalmatinskim, otočnim i priobalnim prostorima.

Ipak valja reći kako Petriciolijeva rekonstrukcija tlocrta te crkvice iz još jednog određenog razloga nuka na vrlo zanimljiva razmišljanja, navlastito zbog oblika i veličine (duljine) apside. Osobito je upravo nevjerojatan odnos apside prema brodu crkve 7:3, tj. apside

⁸⁵ Mišljenje oprečno ovome izrazio je Željko TOMIČIĆ, koji je na navedenom skupu, umjesto najavljene teme »Ranobizantske utvrde otoka Paga«, cijelo svoje izlaganje sveo na lokalitet utvrđenog refugija na sv. Jurju, na upravo onaj fortifikacijski objekt koji se nikakvom logikom ne može atribuirati Bizantu. Slično mišljenje izrazio je u svom prikazu Anton ŠULJIĆ, *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa u Opatiji 1992. godine, Riječki teološki časopis, god. 2, br. 1/1994, str. 146. Na tom skupu Tomičićeva tema bijaše *Tragovima ranobizantskog vojnog graditeljstva na sjevernom hrvatskom primorju*, a Šuljić je to prokomentirao: »Neke njegove postavke lako bi se dale osporiti, no to će biti posao nekih drugih znanstvenih radova«.

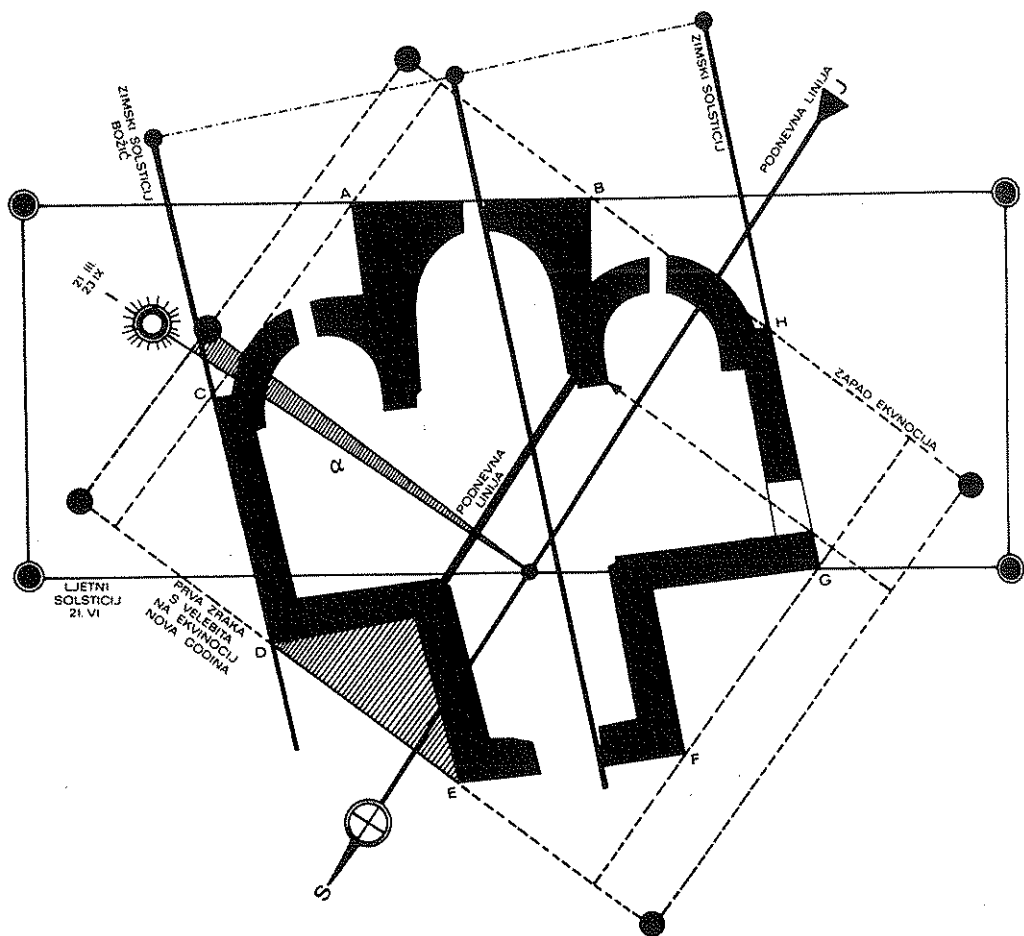
⁸⁶ Ivo PETRICIOLI, *Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu (Zapažanja pri topografskom rekognosciranju)*, Starohrvatska prosvjeta, 2/1952, str. 106–107.

zauzimalje skoro trećinu ukupne duljine crkvice. Ako se ponovnim, još temeljitijim i pomnijim istraživanjem to pokaže točnim, na otoku Pagu ćemo dobiti prvi kršćanski objekt koji je u sebi možda mogao imati kao dio svoga inventara ne samo sav potreban kršćanski pribor i namještaj, nego je, u njegovoj apsidi moglo stajati i hrvatsko pogansko svetište, žrtvenik na kojem su se o ljetnoj dugodnevnicu prikazivali i prinostili darovi poganskim božanstvima. Istina, taj žrtvenik mogao je stajati i iza apside, na teško dostupnu rubu visoke hridi, ili bočno od nje na sjeveroistočnoj strani crkvice. U tom slučaju, dobio bi se razlog za naglašenu uskoću građevine te za njezin smještaj uza sam zapadni rub litice, ali je tada prilično teško objasniti kako se taj žrtvenik našao na mjestu gdje sada leži utučen, ulomljen, ponižen, nepoznat i zaboravljen. A znamen je iskonske hrvatske misaonosti i duhovnosti!

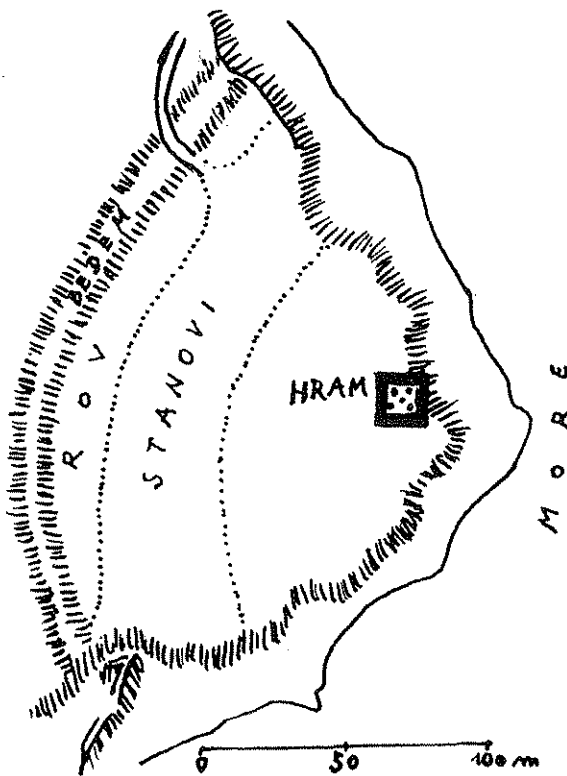
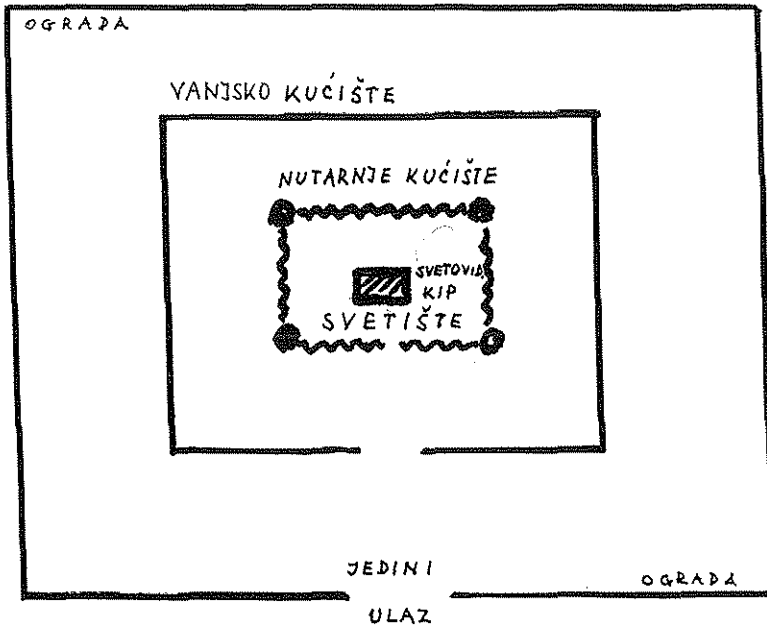
Kameni stup, »pročitani« kao starohrvatski poganski žrtvenik, visok je 82 cm, promjera podnožja i glavice 46 cm, a promjera stupa 37 cm u sredini te po 34 cm na krajevima. Glavica je s gornje strane udubljena te tvori zdjelicu promjera u dnu 24 cm, a duboka je 9 cm. Stup je antičkog postanja, izrađen je od uvozna kamena visoke kakvoće, kakav su Hrvati mogli zateći u nekoj od villa rustica u Paškom zaljevu, poglavito u današnjoj Caski, gdje su svoj ljetnikovac imali rimski uglednici Pizoni. Ne znamo koliko je taj stupić falusna oblika cjelovit, je li imao još dijelova i na kakvu je postolju eventualno stajao. Ne znamo kako je izgledao prvotni izvorni oblik stupa od kojeg je naknadno izmodeliran žrtvenik, je li to bio antički stup ili samo fragment (tambur) nekog stupa. Ne znamo kako su se prinostile žrtve i kako se s vremenom mijenjao i gubio prvotni obredni ceremonijal. Iz spomenuta Šonjeva zapisa znamo tek da je sličan »čunčur« stajao uz crkvicu sv. Vida na najvišem vrhu Paga, u blizini sela Kolana, te da je pred prvi svjetski rat, na poticaj mjesnog svećenika, srušen i bačen niza stijene. Tako se jamačno dogodilo i poganskom žrtveniku na sv. Jurju. Zato, sudeći po Pilarovu citatu,⁸⁷ već više od sto godina leži u podnožju hridine na kojoj je crkvice, gdje se otkotrljao kad ga je oko 1880. kršćanska revnost zbacila s nje, te ni danas nitko nije našao razloga da ga dolično pohrani i čuva kao kulturno-povijesnu umjetninu.

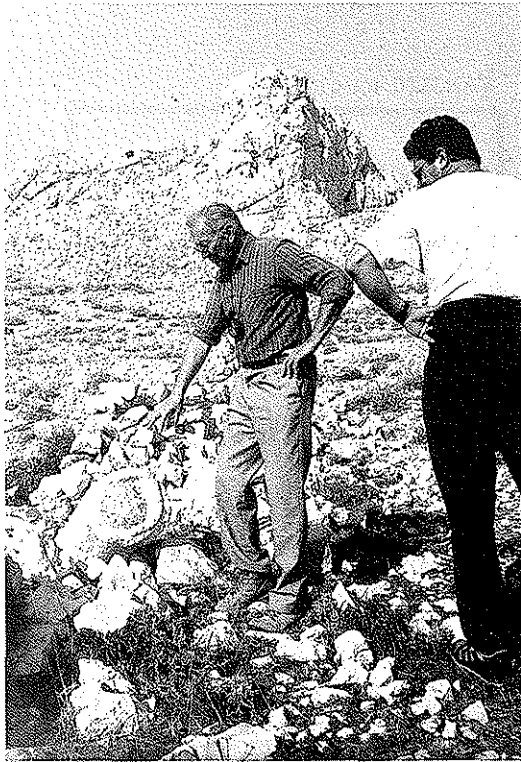
Nije mi poznato nalazi li se u fundusima naših arheoloških ili etnografskih muzeja još koji starohrvatski poganski žrtvenik, jer u literaturi o tome nisam našao spomena. No, ako, možda, i nije jedini, ovaj žrtvenik s otoka Paga, koji je pronađen zahvaljujući prof. Ivi Fabijaniću, svakako zaslužuje multidisciplinarni interes i temeljito istraživanje i njega samog i cijeloga arheološkoga kompleksa sv. Jurja ponad grada Paga. To bi mogao biti prvi veći prinos arheologije i povijesti umjetnosti širenju naših spoznaja o vjeri i svetištima starih Hrvata.

⁸⁷ V. bilj. 50.

Pejakovičev prikaz astralne zadanosti temeljnih kontura građevine sv. Križa u Ninu.

Autor teksta i prof. Ivo Fabijanić pod hridinom sv. Jurja i srušen Svetovidov žrtvenik u paškom kamenjaru. Snimio I. Palčić.

ZUSAMMENFASSUNG

Im vergangenen Jahrhundert haben sich viele slavische Wissenschaftler (vor allem westslavische) sehr bemüht, einen slavischen Olymp zu rekonstruieren. Dadurch wollten sie zeigen, dass die slavische Religion und Mythologie mit den Mythologien der Griechen, der Römer, der Kelten und der Germanen vergleichbar ist. Als alle Bemühungen scheiterten, hat sich eine grosse Skepsis verbreitet. Es schien so, als ob man alles nur den Mutmassungen der Dichter überlassen musste. Nur gelegentlich sind dann einige Funken aus der verschütteten Glut aufgesprungen. In der neueren Zeit gab es doch Durchbrüche, die für die Skepsis immer weniger Platz lassen. In der Erforschung der Religion bei den alten Kroaten hat man schon neue Wege eingeschlagen. Der Autor weist auf diese Durchbrüche hin und versucht, neue Forschungsrichtungen zu eröffnen. Heutzutage gibt es viel mehr Möglichkeiten für die Entdeckung der alten heidnischen Heiligtümer, besonders bei den Fundamenten oder bei den Ruinen der christlichen Bauten. Dadurch öffnen sich neue Wege für die Erforschung der Urreligion, der Denkweisen und Spiritualität bei den alten Kroaten.

(übrs. I. TOMLJENVIĆ)